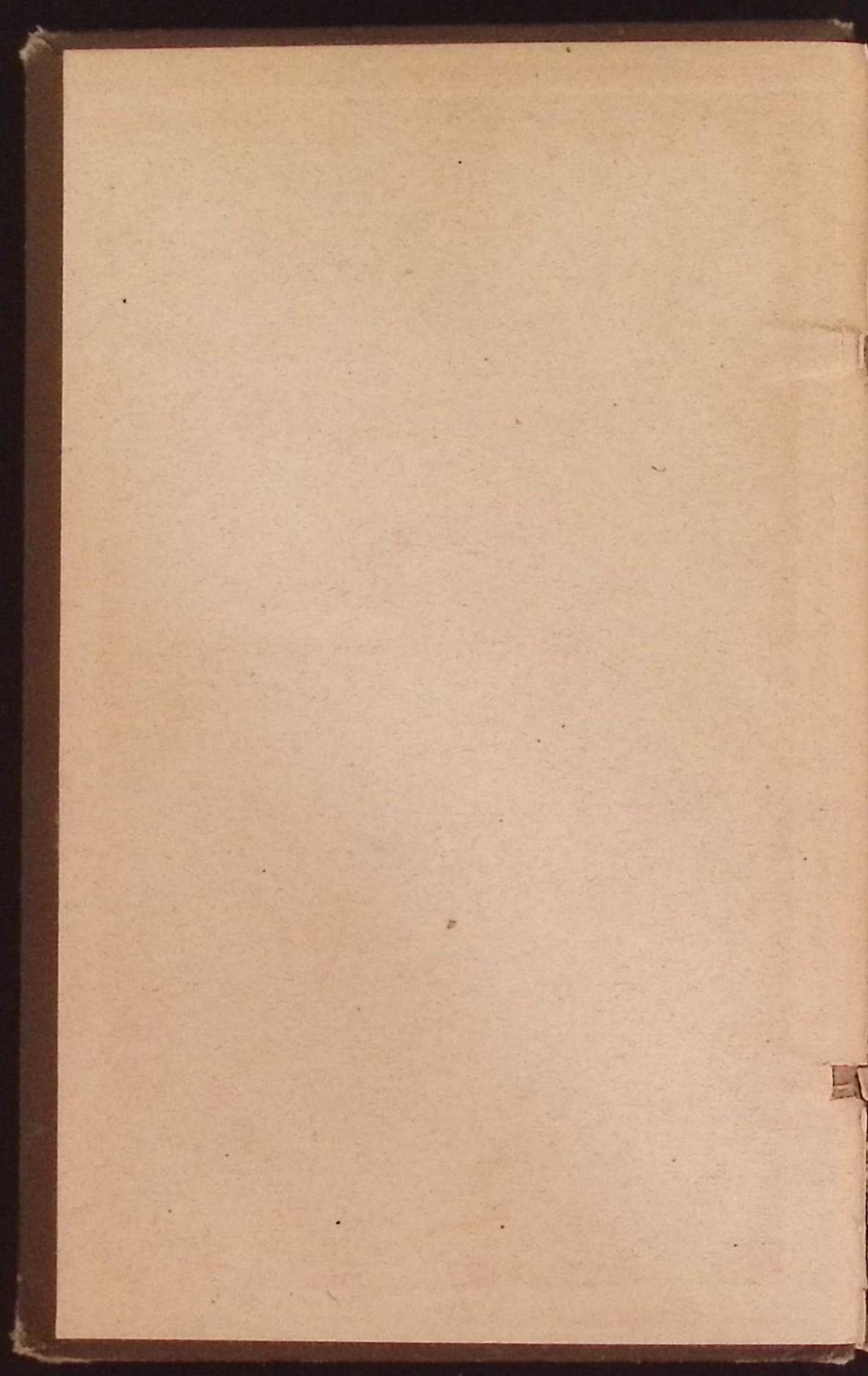

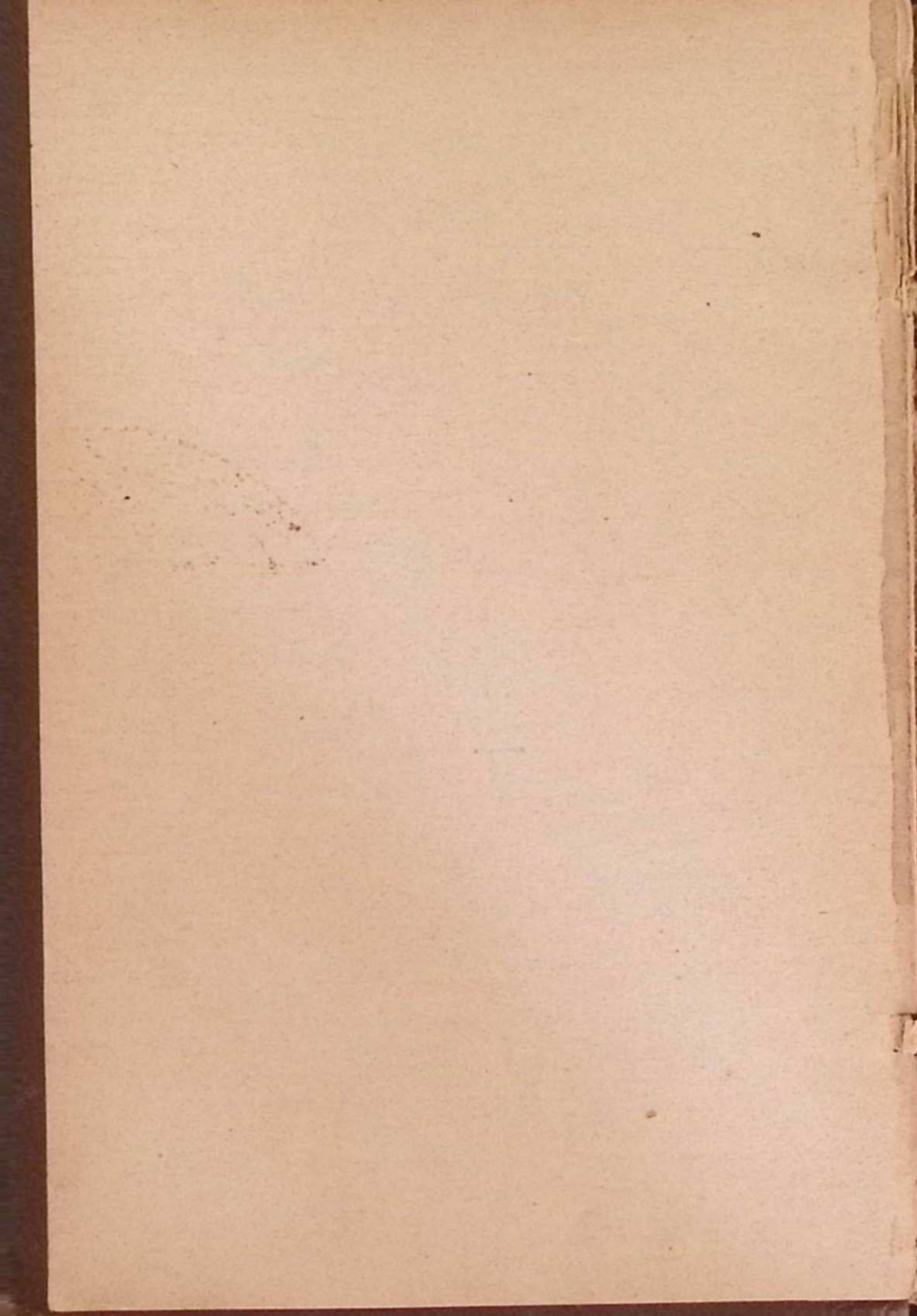

~~B-805~~

B-1079

кап. упр. сит
300600

~~584.~~

ІВАН ФРАНКО

Ч. 500.

ЗАХАР БЕРКУТ.

Образ громадського життя карпатської Русі

в XIII. віці.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.
1902.

ЛВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
під варядом К. Беднарського.

Передмова.

Повість історична, се не історія. Історики ходять передовсім о висліджене правди, о сконстатоване фактів, натомісь повістярь користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплочення певної ідеї в певних живих, типових особах. Освітчене, х̆рактеристика, мотивоване і ґруповане фактів у історика і в повістяря зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і льогічними висновками, там повістярь мусить оперувати живими людьми, особами.

Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім звязку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна.

Представлене давнього громадського життя нашої Руси єсть безперечно таким предметом живим, близьким до сучасних інтересів. На скільки мені удалось віддати духа тих давніх, замерклих часів, нехай судить критика. В деталях я позволяв собі доповнювати скупий історичний скелет поетичною фікцією. Головна

основа взята по часті з історії (напад Монголів і їх ватажок Пета), а по часті з переказів народніх (про витоплене монгольської ватаги і н.). Дієві особи зрештою видумані, місцевість списана по можности вірно.

Львів дня 1. Грудня 1882.

Ів. Франко.

Випускаючи в світ „Захара Беркута“ другим виданєм двадцять літ по виході першого видання я обмежаюсь на виправленю языка відповідно до того поступу, який зробила наша літературна мова протягом сих двадцятьох літ.

Криворівня 1. серпня 1902.

І. Ф.

Дѣла давно минувшихъ дней,
Преданья старины глубокой...

А. С. ПУШКИНЪ.

I.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Правда, і Стрий і Опір однаково миють її рінисті, зелені узберіжя, луги її однаково покривають ся весною травами та цвѣтами, і в її лазуровім, чистім повітрі однаково плаве та колесує орел - беркут, як і перед давніми віками. Але все инше як же змінило ся! І ліси і села і люди! Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки, — тепер вони мов сніг на сонці стопили ся, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лісі облази; інде знов із них остояли ся лише пообсмалювані пеньки, а з між них де-де несьміло виростає нужденна смеречина або ще нужденнійший яловець. Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу крім вівчарської тримбіти десь на далекій полонині, або рику дикого тура чи оленя в гущавинах, — тепер на полонині гейкають воларі, а в ярах і дебрах галюкають рубачі, трачі й гонтарі, ненастанно, мов невмирущий черв, підгризаючи та підти-

наючи красу тухольських гір — столітні ялиці та смереки, і або спускаючи їх, потягнх на великі ботюки, долі потоками до нових парових тартаків, або таки на місці ріжучи на дошки та на гонти.

Але найбільше змінили ся люди. З верха глянувши, то немов би змогла ся між ними „культура“, але на ділі виходить, що змогло ся тільки їх число. Сел і присілків більше, хат по селах більше, але за те по хатах убожество більше і нужда більша. Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несмілий і недотепний. Кождий дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюють ся їх сили, ослаблює ся громада. Не так тут колись було! Хоч менше народа, та за те що за народ! що за жите кипіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп могутнього Зелемня! Лиха доля довгі віки знущала ся над тим народом. Тяжкі удари підкопали його добробит, нужда зломала його свободну, здорову вдачу, і нині тільки неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливіше жите предків. І коли часом стара бабуся, сидячи в запічку та прядучи грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам про давню давнину, про напади Монголів-песиголовців і про тухольського ватажка Беркута, — діти слухають трівожно, в їх сивих оченятах блискотять сльози. А коли скінчить ся дивовижна повість, то малі й старі зітхаючи шепчуть: „Ах, якаж то красна байка!“

— Так, так, — говорить бабуся похитуючи головою, — так, так, дітоньки! Для нас то байка, а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуть ся ще коли такі часи, — закидає дехто старший.

— Говорять старі люде, що ще колись вернуть ся, але мабуть аж перед кінцем сьвіта.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Казкою видає ся повість про давні часи і давніх людей. Вірити не хочять нинішні люди, що вирости в нужді й притиску, в тисячолітніх путах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і щиро-людське чутє, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в житю їх, хоч і як неподібнім до нашого, догляне не одно. таке, що може бути пожадане і для наших „культурних“ часів.

Було се 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелемєня голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу зьвіріну. Він сьвяткував почин свого нового життя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одно пригіре Зелемєня, недавно він появив ся в тих горах і побудував собі гарну хату, і отсе першу учту справляє, знайомить ся з довколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси.

Лови на грубого зьвіря, то не забавка, то боротьба тяжка, нераз кровава, нераз на жите і смерть. Тури, медведі, дики, се небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому удасть ся повалити такого зьвіря; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповіднім

приближенню, не легко дати йому раду. Тож остаточною і рішучою зброєю було важке копіє, яким треба було влучити противника з близька, власноручно, з цілою силою, від разу. Схиблений удар — і життю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалось в остатній хвилі сховатись у безпечну криївку і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

Не диво отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирав ся на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами живності, навіть з досвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній рицарській зброї окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гущавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяне, видячи її, як їхала на лови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І певно ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А се певно була не мала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лиця і грубим, чорним волосем, він і сам подавав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Алеж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її уроду й красу, ані про її добре серце — в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею на рівні, хоч і не багато могло перевищити її. Але в чім не мала вона

пари між своїми ровесницями, так се в природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у сьмілости й рішучости, властивій тільки мужчинам, що вирости в ненастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз з першого разу видно було, що Мирослава вирости на свободі, що виховане її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одначка, а до того ще зараз при народженю втратила матір. Нянька її, стара мужичка, від малку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли піросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою, і щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати рицарською зброєю, зносити всякі невігоди і сьміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй приходилось поборювати, тим охотнійше бралась вона за діло, тим красше проявляла ся сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути женщиною: ніжною, доброю, з живим чутем і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, — той до віку не міг забути її лица, її ходу, її голосу, — тому вони пригадували ся живо і виразно в найкрасших хвилях його життя, так як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

Вже третій день тривали лови. Богато оленів-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріл і ратищ боярських. Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед ліса стояли шатри ловців, курили ся раз-у-раз величезні огнища, де висіли на гаках китли, обер-

тали ся рожни, де варилося і пеклося м'ясиво вбитої диччини для гостей. Нинішній, остатній день ловів мав бути посвячений самому головному, та zarazом і найбільше небезпечному ділу — ловам на медведів.

На стрімкім пригірку відділенім від інших страшними дебрами, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ломами й обвалищами дерев, було від давна головне леговище медведів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гніздила ся медведяча матка. Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю і на всі полонини. І хоч не раз удавалося смілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами, або завабити під сліп, де йому ломала крижі важка колода, спадаючи вниз, — то все таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полекша для околиці. То й не диво, що коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив Тухольцям, що хотів би зробити великі лови на медведів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого удалця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника, Захара, але крім того впрядили з власної волі цілий відділ пасемців з луками й ратищами для помочи зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити медведяче леговище і очистити його доразу від поганого звіря.

Від самого досвіта в ловецькім таборі великий рух і тривожне дожидане. Боярські слуги від півночі звивали ся, приготавляючи для гостей їду на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблочником подорожні бо-клаги. Тухольські пасемці й собі готовились

острячи ножі та тесаки, обуваючи міцні жуброві постולי і складаючи в невеличкі дорожні бисаги печене мясо, паляниці, сир і все, що могло понадобится ся в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти найважнішого і найтяжшого діла почув себе вповні самим собою, вповні начальником сеї невеличкої армії, заряджував з правдиво начальницькою вважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваплячись, але й ні з чим не опізнюючись. Все у нього виходило в свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами Тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свободний в рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводитись з ним так само, як він з ними, свободно, не силувано, сьміялись і жартували з ним, а проте виконували його розкази точно, швидко і так весело та радо, немов і самі без розказу були би в тій хвилі зробили то само. Боярська служба, хоч далеко не такої рівної вдачі, далеко не так свободна в поводженю, далеко похіпнійша з одних гордо висьмівати ся, а перед другими низенько хилити ся, всеж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість, і хоч не без дотинків та жартів, таки робила те, що він казав. А й самі бояри, по більшій часті люди горді, воєнні, що не радо бачили „смерда“ в своїм товаристві, тай то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним, — і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти, і виконували розпоря-

дження молодого провідника, маючи на кождім кроці нагоду переконати ся, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глубока тиша стояла над горами; нічні сумерки дрімали під темно-зеленими коронами смерек; на густім, чепіргатім листю папороти висіли краплі роси; повзучі зелені пояски вили ся попід ноги, плутали ся поміж корінем величезних вивертів, сплітали ся в непрохідні клубуки з корчами гнучкої, колючої ожини та з сплетами дикого, пнучого хмелю. З пропадистих, чорних мов горла безодні дебрів піднімала ся сивими туманами пара — знак, що на дні тих дебрів плили невеличкі лісові потоки. Повітре в лісі наповне було тою парою й запахом живиці; воно захоплювало дух, немов би то ширших грудий треба було, щоб дихати ним свободно.

Мовчки пробирала ся ловецька дружина непрохідними нетрами, дебрами й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гущавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемці. Всі йшли озираючись і надслухували пильно.

Ліс починав оживати денним житєм. Пестропера сойка хрипіла в вершках смерек, зелена жовна причепивши ся до пня, тут же над головами прохожих, довбала своїм зелізним дзьобом кору; в далеких зворах чути було рик турів і вите вовків. Медведі в ту пору, наївши ся, дрімали під ломами на моховій постелі.

Стадо диків рохкало десь у дебри, холодячи ся в студенім намулі.

Може годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всі дихали важко, ледво можучи наловити грудьми повітря, всі отирали краплистий піт із лиць. Максим частенько озирав ся позад себе. Він зразу противний був тому, щоб і жінщина йшла разом з мужами в той небезлечний похід, але Мирослава уперла ся. Вона ж перший раз була на таких великих ловах, і мала би для Бог-зна яких трудностей занехати найкрасшу їх частину! Ніякі Максимові докази про трудности дороги, про небезпеки на становищі, про силу й лютість звіря не могли переконати її. „Тим ліпше! тим ліпше!“ — говорила вона з таким сьмілим поглядом, з таким солодким усьміхом, що Максим, мов очарований, не міг нічого більше сказати. І батько, що зразу також радив Мирославі лишити ся в таборі, вкінці мусів уступити її просьбам. З подивом глядів тепер Максим, як ота незвичайна жінщина поровень з найсильнішими мужами поборювала всякі трудности утяжливої дороги, як легко перескакувала гнилі лопи і величезні трами, яким певним кроком ішла понад урвища, горі стрімкими дебрами, просковзувала поміж виверти, і при тім так безпечно, так невтомимо, що Максимови здавало ся, що вона хіба на яких чудових крилах уносить ся. Він глядів на се й не міг наглядіти ся.

— Дивна дівчина! — думалось йому раз по разу, — такої я ще й не видав ніколи!

Ось уже прийшли на місце. Медведяче леговище, то був високий, тільки від південного боку з трудом доступний горб, покритий гру-

безними буками й смереками, завалений вивертами й ломами. Від півночі, заходу і сходу вхід і вихід замикали високі скалисті стіни, немов величезною сокирою вирубані з тіла велетня-Зелеменя і відсунені від нього на кілька канатів сяжнів; сподом попід ті стіни вузкою щілиною шумів і піняв ся студений гірський потік. Таке положення улекшувало нашим ловцям роботу; вони потребували тільки обсадити не надто широкий плай від південного боку і тим плаєм поступати чим раз далі до гори, а звір, не маючи иншого виходу, мусів конечно попасти ся в їх руки і на їх ратища.

Опинивши ся на тім важнім, хоч дуже небезпечнім плаю, Максим Беркут велів товариству на хвилю розложити ся і спочити, аби набрати сил до трудного діла. Сонце сходило, але гиле смерек і сусідні горби заслонювали його вид. По короткім віддиху Максим почав розставляти ловців у два ряди так, аби вповні обсадити плай. Доки плай ще вузкий, кожному ловцеві прийдесть ся стояти о п'ять кроків від другого; але дальше в горі, де плай розширяє ся в цілу сноховасту площину, там прийде ся ловцям ширше розступити ся. Одно тільки клопотало його, що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окремій становищі, а не при боці свого батька.

— А що ж то я гірша від отсих твоїх пасемців, — говорила вона рум'яніючись мов рожа до Максима. — Їх ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, сього не буде! І для мого батька се був би стид, колиб нас двоє стояло на одній становищі! Правда, батеньку?

Тугар Вовк не міг їй супротивити ся. Максим почав говорити їй про небезпеку, про силу й лютість розжертого звіря, але вона зацитькала його.

— А щож то в мене нема сили? А щож то я не владаю луком, ратищем і топором! Ану! нехай котрий будь із твоїх пасемців спробує зо мною порівнати ся, — побачимо, хто дужший!

Максим вкінці замовк і мусів учинити її волю. Тай чи міг спротивити ся тій дивній, чарівній дівчині? Він хотів хоч становище визначити їй найменше небезпечне, але на лихо сього не можна було зробити, бо тут усі становища були однаково небезпечні. Розстановивши ціле товариство, Максим дав ось який розпорядок:

— Тепер помолім ся, кому хто знає, а потім разом заграймо в роги. Се буде перший знак і сполошить звіря. Потім підемо горі плаєм і станемо аж там, де він розширює ся. Там мої товариші лишать ся пильнувати виходу, щоб анї один звірь не уйшов, а ви бояри підете дальше, до самого матчиного леговища!

В добру хвилю потім залунали ліси й полонини хрипливим ревом жубрових рогів. Немов величезна хвиля покотив ся голос по лісах і зворах, розбиваючи ся, глухнучи, то знов подвоюючись. Пробуркали ся ліси. Заскиглила каня над верховітем смереки, зляканий беркут широко розмахуючи крилами підняв ся на воздухи; захрустів звірь поміж ломами, шукаючи безпечної криївки. Нараз рик рогів утих і ловці пустили ся в дорогу горі плаєм. Усіх серця били ся живііше оживданем незвісних небезпек, бою і побіди. Обережно пробирались вони рядами; передом ряд боярський, за ним парубоц-

кий ряд; Максим ішов попереду, пильно надслухуючи та слідячи зьвірину. Царь ломів, медвідь, ще не показував ся.

Дійшли вже до самого найвузшого гирла, по за яким плай розширював ся в велику, споховасту площину. Ловці знов тут зупинили ся на розказ Максима і знов загриміли ще з більшою силою жуброві роги, розносячи тривогу в сумрачні медведячі гаврі. Раптом затріщав лім недалеко, за величезною купою грубих, перегнаних вивертів.

— Бачність! — скрикнув Максим, — звір наближає ся!

Ледво сказав ті слова, коли втім крізь велику щілину між двома переверненими пнями просунула ся пелехата, величезна голова і двоє сірих очий на пів цікаво, на пів трівожно вдивляли ся в Тугара Вовка, що стояв на своїм становищі як раз о яких десять кроків перед щілиною. Тугар був старий вояк і старий ловець, — він не знав, що то тривога. Тож не говорячи ані слова, не відзиваючи ся ні до кого, він вихопив важку залізну стрілу з сайдака, положив на лук і наміряв ся до звіря.

— Міряй в око, боярине! — шепнув з позаду Максим.

Хвилька трівожної мовчанки — свиснула стріла — і заревів звір, мов скажений кинувши собою взад. І хоть через те щез він ловцям з очий, скривши ся за купою вивертів, то ревіт його не втихав і не втихало скажене шеметанє.

— Далі за ним! — крикнув Тугар Вовк і кинув ся до щілини, кудою щез медвідь. Рівночасно два бояри вже видрапали ся були на верх виверту, вже попіднимали свої ратища і старались дати їм відповідний розмах, аби

доконати зьвіря. Тугар Вовк, стоячи в щілині, пустив у нього другою стрілою. Зьвір заревів ще дужше і кинув ся втікати, але очі його заплили кровю, він не міг знайти виходу і розшибав собою о дерева. Ратище одного боярина впилося йому між ребра, але не завдало смертельної рани. Дикий рик раненого медведя розлягався чим раз дужше. В розпуці він підводився на задні лапи, обтирав собі кров з очей, рвав і кидав галузем наперед себе, але дарма; одно його око прошиблене було стрілою, а друге раз-у-раз запливало кровю на ново.

Шемечучись на осліп довкола, зьвір наблизився знов до Тугара Вовка. Той відкинув лук і причаївши ся за виваленим коренем ухопив обіруч свій важкий топір, і коли медвідь мацаючи добрався до знайомої собі щілини, він з усього розмаху цюкнув його з гори в голову, аж череп розколовся на двоє, мов розбита тиква. Бризнув кровавий мозок на боярина, і тихо, без рику повалився зьвір до долу. Радісно заревли труби бояр на знак першої перемоги.

Зьвіря витягнуто з поміж вивертів і обдерто зі шкіри. Тоді бояри рушили далше, в гущавину. Сонце вже піднялось на небі і меркотіло крізь гіляки, мов скісні золоті нитки та пасма. Довці йшли тепер геть-геть веселійше, перехваляючи ся своєю відвагою й силою.

— Хоч я лише вовк, дрібна зьвірюка, то все ще дам раду тухольському медведєви! — говорив Тугар Вовк, радіючи.

Максим Беркут слухав тих перехвалок і сам не знав, чому йому жаль зробило ся тухольського медведя.

— Що-ж, — сказав він, — дурна звір'юка, той медвідь, самотою держить ся. Як би вони зібрались до купи, то хто знає, чи й стадо вовків дало би їм раду.

Тугар позирнув на нього гнівно, але не сказав нічого. Ловці обережно поступали далше, драпаючись по вивертах, перескакуючи з пня на пень, западаючи нераз по пояс у порохно та лопи.

Посеред тих звалищ величньої природи видніли ся подекуди медведячі стежки, протоптані від давніх давен, вузкі але добре втоптані, густо засіяні вибіленими кістками баранів, оленів та всякої иньшої звір'ини. Максим держав ся тепер по заду бояр; він раз за разом обходив усі становища, осматрював сліди, щоб догадати ся, чи вони сьвіжі, чи ні, підпомагав, заохочував утомлених, — і тільки на нїм однім не знати було ніякої втоми. З подивом позирала на нього Мирослава, коли він переходив коло неї, і хоч багато доси видала вона молодців і сильних і сьмілих, але такого як Максим, що сполучав би в собі всі прикмети сильного робітника, рицаря і начальника, — такого їй доси не трапляло ся бачити.

Нараз захрустів лім і грізно-люто випав на ловців величезний медвідь. Він біг зразу на чотирьох лапах, але побачивши перед собою ворогів, звів ся на задні лапи, а в передні вхопив бурею відломаний буковий конар, викручуючи ним довкола себе і видаючи час від часу з горла уриваний, немов визиваючий рик.

На становищі супроти звіря були два підгірські бояри, з тих, що то найголоснійше перехвалювали ся і хотіли перед усіми показати ся мисливцями. Побачивши страшного ворога тут

же перед собою, вони зблідли й затремтіли. Але скрити ся, втікати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь. Дві стріли вилетіли рівночасно з двох луків, але одна хибила, свиснувши медведеви понад вуха, а друга влучила звіря в бік, не зранивши значно, а тільки роздразнивши безмірно. Величезним скоком підплигнув медвідь і шпурнув на одного ловця свою зброю — буковий конар, який зі страшною силою гепнув ся о дерево. Тоді не зупиняючись ані на хвилику і не даючи ворогам часу до намислу, медвідь кинув ся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній стежці. Ратище блисло в тремтячій руці боярина, — він хотів кинути ним на звіря.

— Не кидай! — крикнув трівожно Максим надбігаючи і ведучи з собою поміч загрозеним боярам, Тугара Вовка, і ще одного боярина, — не кидай ратище, але настав поприбіч і борони ся!

Але боярин не слухав і кинув ратище на звіря. Розмах був невеликий, рука боярина тремтіла, медвідь був уже на яких п'ять кроків, — от і не диво, що ратище слабо зранило звіря в передню лопатку. Вхопив медвідь дручину, розломив її і зі страшним риком кинув ся на свого ворога. Той держав уже в руках простого, на оба боки острого меча, що його називав медвідником, і готовив ся віпхнути його вістре в груди звіреви. Але вістре поховало ся по кости і застрягло в лопатці, і звір ухопив боярина в свої страшні, залізні обійми. Страшенно скрикнула нещаслива жертва, хрустіли кости під медведячими зубами. Ціла та страшна і дрожю проймаюча франкознавства ся так раптовно, так несподівано, що заким

БІБЛІОТЕКА

ІНСТИТУТУ
ФРАНКОЗНАВСТВА

Максим міг надбігти з підмогою, вже боярин хриплячи в передсмертних судорогах лежав на землі, а над ним стояв кровавий медвідь, вискаливши свої страшенні зуби і ревучи на весь ліс з болю від одержаних ран.

Дрож пройшла у всіх по тілі на той вид; бояри стали мов укопані. Тільки Максим спокійно наложив стрілу на свій роговий лук, підійшов два кроки ближше до медведя і приціливши ся одну хвилину, пустив йому стрілу просто в серце. Мов ножом перетятий урвав ся рик звіря і він повалив ся трупом на землю.

Не ревіли роги, не лунали веселі оклики по тій новій побіді. Бояри покинувши свої становища, збігли ся на місце нещастя. Хоч і як вони були загартовані в війнах, привикли бачити смерть біля себе, але вид кровавого, поторощеного та пошарпаного трупа витиснув із усіх грудий важкий зойк.

Мирослава вхопилась за груди і відвернула очи. Тухольські пасемці на сплетені з галузя мари положили трупа, а за ним потягли й медведя. Понура мовчанка залягла над товариством. Велика калужа крові блискотіла до сонця, і нагадувала всім, що тут іще перед хвилиною стояв живий чоловік, батько дітем, веселий, охочий і повний надії, а тепер з нього лишила ся лише безформна купа кровавого мяса. У великої частини бояр відійшла охота до ловів.

— Цур їм, тим проклятим медведям! — говорили деякі. — Нехай тут хоч жиють, хоч гинуть собі — чиж нам для них наражувати своє життя?

Але Тугар Вовк, а особливо Мирослава й Максим, налягали конче, аби кінчити розпочате діло. Бояри вкінці пристали, але якось

дуже не раді були вертати на свої становища.

— Позвольте мені, бояри, слово сказати, — заговорив до них Максим. — Мої товариші Тухольці замкнули вихід і не пустять ані одного звіря відси. Тимто нам не потрібно розходити ся віддалік одним від одних. Найліпше буде, думаю, розділити ся нам на дві ровти і йти понад самі краї пропасти по обох боках. Так ми зможемо найліпше зігнати все до середини, а там разом з тухольськими пасемцями обступимо густою лавою і вистріляємо до одного.

— А вжеж, а вжеж, що так ліпше! — крикнули деякі бояри, не бачучи насмішливого усьміху, що перелетів по устах Максима.

Тоді товариство розділило ся. Одну ровту провадив Тугар Вовк, а другу Максим. Мірослава з власної охоти прилучила ся до другої ровти, хоч і сама не могла собі вияснити, для чого. Мабуть шукала небезпеки, бо Максим виразно казав, що дорога другої ровти небезпечніша.

Знов заграли роги і обі ровти розійшли ся. Ловці йшли де парами, де одинцем, то сходячись то розходячись, щоб вишукувати дорогу. Купами йти було зовсім неможливо. Зближались уже до самого верха; верх сам був голий, але понизше був цілий вал каміня, звалищ і вивертів. Туди пройти було найтрудніше і найнебезпечніше.

В однім місці стирчала купа звалищ, мов висока башта. Ломаче, каміне і навіяне від давніх давен листе загороджувало, бачилось, усякий приступ до природної твердині. Максим поповз понад самим краєм глибокої пропасти, чіпляючись де-де моху та скальних обривів,

щоб туди винайти прохід. Бояри-ж, не навиклі до таких неприступних і карколомних доріг, пішли здовж валу, надіючись знайти далі перерву і обійти його.

Мирослава зупинила ся, немов щось держало її близь Максима; її бістрі очі вдивлювали ся пильно в настобурчену перед нею стіну лому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Не довго так і вдивляла ся, але сьміло почала вдирати ся на великі кам'яні брили та виверти, що завалювали прохід. Стала на версі і гордо озирнула ся довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко, Максима не видно, а перед нею безладна суতোка скал та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але ні! Онтам, трохи віддалік, лежить величезна смерека кладкою понад те пекло, — туди безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустила ся на ту кладку. А вступаючи на неї ще раз озирнула ся, і горда зі свого відкриття, приложила гарно точений ріг до своїх коралевих уст і затрубіла на весь ліс. Дуна покотила ся полонинами, розбиваючись у дебрах та зворах чим раз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвав ся з далека ріг її батька, а там і роги інших бояр. Ще хвильку завагувала ся Мирослава, стоячи високо на виверті. Смерека була дуже стара і наскрізь порохнава, а в споду в непроглядній гущавині ломів, здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотанє. Прислухала ся ліпше — не чути нічого. Тоді вона сьміло ступила на свою кладку. Але ледво уйшла з п'ять кроків, коли разом затріщала перетрупішила смерека, зломала ся під ногами

Мирослави, і сьміла дівчина враз із перегнаним трамом упала до долу, в ломи та звалища.

Впала на ноги, не попускаючись своєї збруї. В руках стискала сильно сріблом окоране ратище; через плечі у неї висіли міцний лук і сагайдак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що мов вилитий обхапував її стрункий дівочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж з кістяними черенцями. Звалившись несподівано в тьмаву пропасть, вона проте не почула ані на хвилю страху, а тільки почала озирати ся довкола, щоб догледіти який вихід. З разу не могла нічого виразно добачити, але швидко її очі привкли до пів-сумерку і тоді побачила такий вид, котрий і найсьмільйшого міг переняти смертельною трівогою. Не далі як на п'ять кроків перед нею лежала величезна медведиця в гнізді коло своїх молодих і гнівних, зеленковатими очима гляділа на несподіваного гостя. Мирослава затремтіла. Чи вдавати ся в боротьбу зі страшним звірем, чи шукати виходу і спроводити поміч? Але не легко було знайти вихід: довкола їжили ся ломи й обриви скал, і хоч перелізти через них з тяжким трудом було би можна, то на очах дикого звіря була така робота крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рішила ся Мирослава не зачіпати звіря, лиш боронити ся в разі нападу, а тим часом дати трубою трівожний знак і закликати поміч. Але скоро тільки вона затрубіла, медведиця схопила ся з леговища і виючи кинулась до неї. Не час було Мирославі брати ся до лука, — звірь був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище і опершись плечима о кам'яний облаз, наставила його насупротив медведиці.

Зьвірь побачивши блискуче зелізне вістрі зупинив ся. Обі неприємельки стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схиляючи ані одним рухом зі свого становища. Мирослава не сьміла перша нападати на медведицю; медведиця знов шукала очима, куди би напасти на ворога. Раптом медведиця вхопила в передні лапи великий камінь і зводячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилі, коли зводила ся на задні ноги, Мирослава одним могучим рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Рикнула страшенно медведиця і перевернулася горілиць, обіллявши ся кровю. Але рана не була смертельна і медведиця швидко зірвала ся на ноги. Кров текла з неї, та не зважаючи на біль, вона знов кинула ся на Мирославу. Небезпека була страшна. Розжертний зьвірь садив просто, грозючи вже тепер своїми страшними зубами. Один ратунок для Мирослави був — видрапати ся на облаз, о котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух, — і вона стояла на облазі. На серці в неї полекшало, — тепер її положенє не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити зьвіря з гори. Та ледво Мирослава могла дослідити, що робить медведиця, а вже зьвірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно і рознявши закровавлену пащеку. Зимний піт виступив на чолі Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузкій кам'яній плиті мусить розіграти ся боротьба на життя і смерть і що того буде побіда, хто зможе вдержати ся на тім становищі й зіпхнути з нього противника. Медведиця була вже близько; Мирослава пробувала заставити ся від неї рати-

щем, але медведиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище виховзлось їй із рук і звірь кинув ним геть у лопи.

— Тепер прийдець ся загибати! — блиснуло в думці в Мирослави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до остатньої оборони. Звірь сунув чим раз ближше; горячий його віддих чула вже Мирослава на своїм лиці; мохната лапа, насторожена острими кіхтями, грозила її груди, — ще хвиля, і їй довелось би, пошарпаній, кровавій, упасти з каменя, бо топорище було за коротке супроти лап величезного звіря.

— Ратунку! — скрикнула в смертельній трівозі Мирослава, і в тій хвилі понад її головою блиснуло ратище і пхнута в горло медведиця мов колода впала з каменя. В щілині кам'яних звалищ понад головою Мирослави показало ся радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд урахованої дівчини проняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ані одного. На те не було часу. Медведиця ще жила і ревучи зірвала ся з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що не розуміючи цілої тої страшної боротьби, бавили ся і перевертали ся в гнізді. Обнюхавши їх, медведиця кинула ся знов до Мирослави. На се Мирослава була приготована, і піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову медведиці. Впала опосочена звірюка і метнувши собою кілька разів у боки, сконала.

Тимчасом і Максим, продерши ся крізь навалені лопи, станув обік Мирослави. В очах дівчини заблиснули дві перлові сльози, і не ка-

жучи анї слова, вона горячо стиснула руку свого поратівника. Максим чогось немов змішався, почервонїв, спустив очі і зупиняючись проговорив:

— Я чув твій тривожний знак... але не знав, де ти.. Богу дякувати, що й так додрапався!

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка в своїй руці і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим румянцем осяяне, отверте, щире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого крім вдячності за ратунок від нехибної смерти. Але коли Максим, троха осьмілившись стиснув її ніжну а так сильну руку, тоді Мирослава почувала, як щось солодко защеміло її коло серця, як лице її загорілось стидливим румянцем — і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розіллалось по лиці дивним чаром розгораючого сердечного чуття.

Максим перший отямився. В його серці, сьмілім і чистім, як щире золото, відразу блиснула щаслива думка, котра тут же перемінилася в незломне рішене. Се вернуло йому всю сьмілість і певність поступування. Приложивши рїг до уст, він затрубів радісно на знак побіди. Тут же за стїною вивертів обізвалися роги Тугара й иньших бояр. Звинна як вивірка, Мирослава швидко видрапалася назад на той вал, з якого була впала, і відтам оголосила цілому стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої дізнала від Максима. З трудом видрапався сюди Тугар Вовк, а за ним і иньші бояри; Тугар довго держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одежі, аж затремтів.

— І ти, ти, моя доню, була в такій небезпеці! — І він раз по разу обнимав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він зліз униз до Максима, що порався коло медведиці і коло молодих медведят. Молоді, що не знали ще свого ворога в чоловіці, муркотіли любенько в гнізді і бавились собі, мов малі песики; вони давали себе гладити руками і зовсім не боялися людей. Максим узяв їх на руки і положив перед Мирославою й Тугаром.

— Отсе ваша здобич! — сказав він. — Ви чейже радо приймете в своїм домі таких гостей.

Згромаджені бояри гляділи то радісно на малі медведята, то зо страхом на вбиту медведицю, обзирали рани і подивлялися силі й смілість Мирослави, що могла вдатися в боротьбу з такою страшною звірюкою.

— О, ні, — сказала сміючись Мирослава, — без помочи отсего чесного молодця булаб я тепер лежала так, як сеся звірюка, пошариана й закровавлена! Йому від мене належить ся велика подяка.

Тугар Вовк якось немов нерадо слухав тої бесіди своєї доньки. Хоч і як він любив її, хоч і як радувався її вибавленню із великої небезпеки, але все таки він волів би був, як би вибавив його доньку боярський син, а не сей простий тухольський мужик, не сей „смерд“, хоч і як зрештою той смерд умів подобати ся Тугарови. Та все таки йому, гордому боярини, що виріс і великої чести дослужився при князівським дворі, важко було прилюдно віддавати подяку за виратування доньки — мужикови. Але ніщо було діяти... Обовязок вдя-

чності так був глибоко вкорінений у наших рицарських предків, що й Тугар Вовк не міг від нього виломати ся. Він узяв Максима за руку і випровадив його наперед.

— Молодче, — сказав він, — донька моя, єдина моя дитина, говорить, що ти виратував її життя з великої небезпеки. Я не маю причини не вірити її слову. Приймиж за своє чесне діло подяку вітця, котрого вся любов і вся надія в тій одній дитині. Я не знаю, чим тобі можемо відплатити за се діло, але будь певний, що скоро се коли будь буде в моїй силі, то боярин Тугар Вовк не забуде того, що тобі вдячує.

Максим стояв при тих словах, мов на грани. Він не привик до таких прилюдних похвал і зовсім не надіяв ся ані не бажав нічого подібного. Він змішав ся при боярських похвалах і не знав, чи відповідати що небудь, чи ні, а в кінці сказав коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробив те, що кождий на моїм місці зробив би, — за щож тут дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячність ніяку я не заслужив.

Сказавши се, він пішов, аби закликати своїх тухольських товаришів. При їх помочи медведицю швидко обдерто зі шкіри, а малі медведята перенесено на збірне місце, відки ціле товариство по скінченню ловів мало удати ся назад до табору.

Сонце доходило вже полудня і спало горяче, золотисте проміне на тухольські гори; розігріта живиця сильнійше запахла в лісах; гордо і тільки десь-колись помахуючи розпластаними крилами плавав яструб високо понад

полонинами в лазуровім океані. Тиша стояла в природі. Тільки з одного пригірка Зелемєня лунали голоси ловецьких труб і крики ловецького товариства. Лови скінчили ся, хоч і не зовсім щасливо. На дрючках несли тухольські парубки поперед ловцями три медведячі шкіри і в мішку двоє медведят, а на ноших із галузя несли боярські слуги позаду товариства окровавленого, задубілого вже трупа нещасливого боярина, що погіб від медведячих лап.

Швидко під проводом Максима дійшло товариство до мисливського табору. Лови були скінчені. Сьогодні ще хотіло ціле товариство вертати домів, зараз скоро лише по обіді. Дорога була вправді не близька, але Максим обіцяв випроводити товариство простійшою лісовою стежкою до Тухлі, а відтам до двора Тугара Вовка. Тухольські пасемці, скоро тільки пообідали, зараз пішли наперед до домів; Максим лишив ся з боярами, поки слуги здійняли табір і попрятали всі кухонні та ловецькі знаряди; тоді й боярське товариство вирушило в дорогу з поворотом до дому.

II.

Стародавнє село Тухля, се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтора тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зове ся Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповіданє, Запала долина не була поросла лісом, але навпаки була упра-

влена і годувала своїх жмльців достатнім хлібом. Простягаючись звиш пів милі в довж а мало що не чверть милі в ширину, рівна й намулиста, обведена з усіх боків стрімкими скалистими стїнами, високими декуди на три або й чотири сяжні, долина тота була немов величезним кїтлом, із якого вилито воду. І певно, що воно й не інакше було. Чималий гірський потік впадав від сходу до тої долини високим на півтора сяжня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні, тверді скали, і обкрутивши ся вужакою по долині впливав на захід у такуж саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі кам'яні стїни і гуркотячи ще кількома водопадами, поки чверть милі понизше не впав до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської кїтловини покриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір ще більшого заглиблення і якоїсь пустинної тиші та відрубности від усього світа. Так справді, се була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна, — але такі були в тих часах ненастанних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступности вони змогли довше ніж подільські села охоронити своє вільне, староруське громадське жите, яке деінде силували ся чим раз більше підривати горді, війнами збогачені бояри.

Тухольський народ жив головно скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лісом, надавали ся до хліборобства і видавали що року багаті збори вівса, ячменю і проса. За те в полонинах, що були, так само як і всі доокружні ліси, власністю тухольської громади

пасли ся великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб Тухольців: з них вони добували собі одежу й страву, омасту й мясо.

В лісах довкола села пасли ся корови і воли; але сама місцевість гориста, скалиста й неприступна забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним жерелом достатку Тухольців були ліси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо і на всякі будинки, — ліси достарчали Тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, жите серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звірем і дикою, недоступною околицею, — але тотя боротьба вироблювала силу, смілість і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного, свободного, громадського ладу.

Сонце вже геть схилило ся з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускало ся знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрила ся тухольська долина, облита горячим сонічним промінєм, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли кам'яні стіни, по яких пняли ся де-де пачоси зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись о каміне сріблястою піною; поуз вододаду викутий був у скалі вузкий вивіз, яким ішло ся в гору і далі понад берегом потока через верхи і полонини аж до угорської

країни; се був звісний тодішнім гірнякам „тухольський прохід“, найвигідніший і найбезпечніший після дуклянського: десять доокочличних громад, з галицького і з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленням сього проходу. Тухольці вложили найбільше праці в те діло, тож і гордилися ним, як своїм.

— Гляди, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камени кований вивіз, — гляди боярине, — се діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягне ся сесья дорога, — перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протягу п'ятих миль; кождий місток, кожда закрутина, кождий вивіз на тім протязі зроблений за його показом.

Боярин неохітно якось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком вила ся між скалами протерта гірська дорога. Потім глянув долі вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику власть над громадою? — спитав він.

— Власть, боярине? — відказав здивований Максим. — Ні, власти у нас над громадою не має ніхто: громада має власть сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді. Як він говорить на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, — але власти батько мій не має ніякої, і не жадає її.

Очи Максимові блищали огнями гордості й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову; за те Мирослава гляділа на Максима,

не зводячи з нього очий. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько став ся для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чим раз більше по-нурий, чоло його морщило ся і очі з виразом давно здержуваного гніву звернули ся на Максима.

— То се твій батько бунтує Тухольців против мене і против князя? — спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болющий дотик вразили ті слова Мирославу; вона зблідла і позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішав ся від тих слів, а відповів спокійно:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, се тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питати ся вашої громади! Мені князь дарував той ліс і тоту полонину, і мені нівкого більше дозволяти ся.

— Те самісіньке й говорить громаді мій батько, боярине. Мій батько уцитькує громаду і радить подождати аж до громадського суду, на котрім те діло розбере ся.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То й я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому се буде пожадане. Ти будеш міг усім доказати своє право, вспокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернув ся. Вони йшли далі вивозом, який закручував ся на середині, щоб

зробити дорогу не так похилою і не так небезпечною. Максим ідучи позаду не зводив очей із Мирослави. Але його лице не ясніло вже таким чистим щастям, як не довго перед тим. Чим чорнійша хмара гніву й невдоволення залягала на чолі її батька, тим виразнійше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертає ся глибока пропасть. При тім він, дитя гір, не знаючи великого світа і високих боярських замислів, і не догадував ся, яка широка й глибока була та пропасть на самім ділі.

Зійшли вже на долину. Під водопадом творив потік просторий, спокійний і чистий мов слеза ставок. При його берегах стояли великі шапки перлової, шипучої піни; дно наїжене було великими й малими обломами скал; прудкі мов стріла петруги блискали поміж камінем своїми перлово-жовтими, червоно цяткованими боками; в глибині затоки долі кам'яною стіною ревів водопад мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіми барвами веселки.

— Що за пречудове місце, — аж скрикнула Мирослава, вдивляючи ся в водопад і навалені в глибині, дико пошарпані скали, обведені з гори темнозеленою габою смерекового ліса.

— Се наша Тухольщина, наш рай! — сказав Максим, обкидаючи оком долину і гори і водопад з такими гордощами, з якими мало котрий царь обзирає своє царство.

— Тільки мені ви затроюєте жите в тім раю, — сказав гнівно Тугар Вовк.

Ніхто не відзивав ся на ті слова; всі троє йшли мовчки далше. Ось уже доходили до села, що розкинуло ся густими купами порядних, драницями критих хат, густо обсажене

рябиною, вербами та розлогими грушами. Народ робив у полю; тільки старі діди, поважні, сивобороді походили коло хат, то дещо тешучи, то плетучи сіти на звіря та на рибу, то розмовляючи про громадські діла. Максим кланявся їм і витав їх голосно, приязно; далі й Мирослава почала витати старих Тухольців, що стояли на дорозі; тільки Тугар Вовк ішов понурий та німий, навіть поглянути не хотів на тих смердів, що сміли супротивляти ся волі його князя. Аж ось на серед села з ними пострічала ся дивна компанія. Три старці убрані по празничному несли дорогою на високій, гарно точеній і оздібно сріблом окованій дручині великий, також сріблом окований ланцюх, вироблений суцільно з одної штуки дерева в виді перстень нерозривного і замкнутого в собі. Понад тим ланцюхом повівала червона, кармазинова, сріблом вишивана хоругва. Три старці йшли повільно. Перед кождим двором вони зупиняли ся і викликали голосно хазяїна по імя, а коли той або хто будь із жыхців дворища явив ся, вони говорили;

— Завтра на копу! — і йшли далше.

— Се що за дивоглядія? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наближати ся до них.

— Хиба-ж ти не видав ще такого? — спитав його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську, — сказав Максим.

— Я гадав, що попи з корогвою, — почав насміхати ся Тугар. — У нас коли скликають на копу, то скликають по тиху, передаючи з хати до хати кошне знамено.

— У нас копне знамено обносить ся по селі отсими закличниками; вони повинні кожного громадянина по імя закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі і можу сам збирати копу, коли буду вважати се потрібним.

— Ти — сам... збирати копу? — спитав зачудований Максим, — без наших закличників? без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Алеж на твою копу ніхто з наших громадян не піде. А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачимо! — сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму пору наблизили ся наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а один із них відозвав ся:

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я, — відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не відповіли нічого і пішли далше.

— Не їх діло, боярине, говорити, чого, — поясняв Максим, стараючись як мога втихомирити нехить боярина до тухольської громадської ради. По довшій мовчанці, підчас котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, позволь мені, недосвідному, молодому, сказати тобі слово.

— Говори! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддати ся вашому холопському судови?

— Щож, боярине, тухольська громада судить по справедливості, а справедливому судови хиба стид піддати ся?

— Таточку! — вмішала ся й Мирослава до тої розмови, — зроби так, як каже Максим! Він добре каже! Він уратував моє жите, — він жеж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк з нехотя всьміхнув ся на ту правдиво жіночу льоґіку, але чоло його швидко знов наморщило ся.

— І вже ти протуркала мені уши тим Максимом! — сказав він. — Ну, уратував тобі жите, я і вдячний йому за те, і коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знов о інші річи йде, до яких не слід мішати ся ні тобі ні Максимови.

— Ні, боярине, — відмовив на се Максим, — ти чей не схочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. Ані я, ані мій батько не приймемо ніякої відплати. А то, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тільки з щирої прихильности. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою і тобою була згода.

— Ну, нехай і так — сказав в кінці Тугар Вовк, — прийду завтра на тоту вашу раду, але не на те, щоб їй піддати ся, а лиш на те, щоб побачити, що се за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди, — скрикнув радісно Максим, — побачиш сам, що тухольська громада вміє бути справедливою.

Приреченє Тугара Вовка облекшило серце Максимови. Він став веселий, говіркий, пока-

зував Мирославі на право і на ліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цікавого було багато. Наші пішоходи були саме серед села і на середині тухольської долини. Стрімкі скалисті береги кітловини сьвітили ся по обох боках далеко, мов рівні, високі мармурові мури. Потік плив посеред села, тутже біля дороги, шумів і пінив ся, розбиваючись по камінях, котрими усіяне було його дно, і навіваючи сьвіжий холод на всю долину. По обох боках потоку, якого береги були досить високі, прорізані в намулі давного озера, побудовані були кашниці (загати) з річного каміня і грубих смерекових палів та колод, щоб охоронити село від виливу. Всюди через потік пороблені були вигідні з поручами кладки, а зараз поза кашницями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вили ся в гору по тичиню, з бураками й капустою, а також загони пшениці, що чистими, яснозеленими пасмугами простягали ся далеко поза хати. Хати були порядно обгороджені і харно удержувані; стіни з гладкого делія, не обмазаного глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річними черепницями; тільки там, де одна делія сходила ся з другою, в вузких пасмугах стіни були поліплені глиною і побілені паленим вапном, і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При вході до кожного дворища стояли дві липи, між якими привязані були гарно плетені в усякі узорі ворота. Майже над кожними воротами на жердці висіла прибіта якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструб, то орел, з широко розпростертими крилами і звислою до долу головою; се були знаки духів — опікунів дому. За ха-

тами стояли стайні та інші господарські будинки, всі під драницями і з грубених, тесаних брусів збудовані; тільки нечисленні обороги були з соломи і насторошували де-де свої золотожовті, острокруглі чуби до гори поміж чотирма високими оборожинами.

— Ось мого батька двір, — сказав Максим показуючи на один двір, нічим не відмінний від інших. Перед домом не було нікого, але двері від сінні були відчинені, а в стіні до полудня прорубані були два невеличкі квадратні отвори, які в літі оставались або зовсім отворені або закладались тонкими і на-пів прозірчастими гіпсовими плитками, і на зиму крім того забивались дощаними віконницями. Се були тодішні вікна.

Мирослава цікаво позирнула на те гніздо Беркутів, над котрого ворітьми справді висів недавно вбитий величезний беркут, ще й по смерті немов грозячи своїми могутніми, зелізними пазурами і своїм чорним, у каблук закривленим дзьобом. Затишно, супокійно і ясно було на тім обійстю; потік відділював його від гостинця, перекинений широкою кладкою, і журчав стиха та плескав кришталювою хвилею о кам'яну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський владика. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що се за птиця!

Максим хотів полрощати боярина й його доньку і звернути до дому, але щось немов тягло його йти з ними далше. Мирослава немов порозуміла се.

— Чи вже вертаєш до дому? — спитала вона, відвертаючись, щоб укрити своє помішане.

— Хотів було вертати, але нехай і так, — проведу вас іще через тіснину до вашого двора.

Мирослава втішила ся, сама не знаючи чого. І знов пішли вони в низ селом, гуторячи, озираючись на всі боки, любуючись одно одним, голосом, присутністю, одно для другого забуваючи все довкола, батька, громаду. І хоча в цілій розмові анї одним словом не згадували про себе, про свої чутя й надії, але й крізь найбайдужнішу їх бесіду тремтіло тепло молодих, першою любовю огрітих серць, проявляла ся таємнича сила, що притягала до себе ті дві молоді, здорові й гарні істоти, чисті та незопсовані, що в своїй невинности навіть не думали про перепони, які мусіла стрінути їх молода любов.

І Тугар Вовк, що йшов передом у важкій, понурій задумі та міркував над тим, як би то завтра стати гідно і в цілім блиску перед тими смердами та показати їм свою повагу та висість, — і Тугар Вовк не завважав нічого між молодими людьми; одно тільки гнівало його, що той молодий парубок такий сьмілий і так поводить ся з ним і з його донькою, мов з рівними собі. Але до пори, до часу він здержував свій гнів.

Минули вже село і зближали ся до того місця, де тухольська кітловина замикала ся, пропускаючи тільки вузкою скалистою брамою потік у долину. Сонце вже похилило ся геть із полудня і стояло над вершиною ліса, купаючи своє скісне проміне в спінених хвилях потока. Від скал, що затіснявали вплив потоку з тухольської долини, лежали вже довгі тіні; в самій тіснині було сумрачно, холодно

і слизько. В низу розбивала ся вода потоку о величезне, купами тут навалене каміне, а в горі високо шуміли величезні смереки і буки. Понад самим потоком з обох боків вели проковані в скалах вигідні стежки — також діло Тухольців. Якась дрож проняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну „кам'яну браму“: чи то від пануючого тут холоду, чи від вохкості, чи Бог знає від чого, — вона взяла батька за руку і притиснула ся до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тіснині і озираючись кругом та до гори. І справді, місце було незвичайне, дике. Протік був вузкий, може на три сажні, не більше, за вширшки, і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лупаковій скалі, що незнаючий був би міг присягнути, що се людських рук робота. А перед самим проходом стояв на сторч величезний кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а в горі немов головатий, оброслий папороттю та карловатими берізками. Се був широко звисний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кожного, хто в ворожій цілі вдирав ся-б до сего тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він, — так нависла над самим проходом, що бачить ся, ось-ось упаде!

— Се сьвятий камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому що весни складають вінки з червоного огнику, — се наш тухольський Сторож.

— Ех, все у вас ваше, все у вас сьвяте, все у вас тухольське — аж слухати обридло! — скрикнув Тугар Вовк. — Немов то поза вашою Тухольщиною вже й сьвіта нема!

— Для нас і справді нема сьвіта, — відмовив Максим. — Ми над усе любимо свій кутик, — колиб так кождий инший любив свій кутик, то певно всі люде жилиб на сьвіті спокійно й щасливо.

Максим у своїй невинній щирости й не розумів, як чутко вколов він у серце боярина тими словами. Він не завважав також, якими злобними очима позирнув на нього Тугар Вовк. Звертаючи ся до Мирослави, Максим мовив далі спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сто-рожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; сеся кітловина була ще зовсім замкнена і тільки через верх текла вода. Озеро се було заляте; в нім не було нічого живого, ні рибки, ні хробачка; а котра зьвірина напилася з нього, мусіла згинутися; а пташина, що хотіла перелетіти понад нього, мусіла впасти в воду і втопити ся. Озеро було під опікою Морани, богині смерти. Але раз стало ся, що царь велетнів посварив ся з Мораною і щоб зробити їй на перекір, ударив своїм чародійським молотом о скалу і розвалив стіну, так що вся вода з залятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Ціла околиця раптом ожила; дно озера зробило ся плодючою долиною і зазеленіло ся буйними травами та цв'їтами; в потоці завели ся риби, поміж камінем усяка гадь, у лісах зьвірина,

в повітрі птиця. За те розлютила ся Морана, бо вона не любить нічого живого, і заклала царя велетнів у отсей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвящої води, що виплила з озера; як би була вернула назад усю воду до краплини і заткала отсей в скалі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч царь велетнів і не живе, та про те й Морана не має вже тут власти. Але царь не зовсім погіб. Він триває в тім камені і пильнує сеї долини. Кажуть, що колись Морана ще раз ізбере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але отсей заклятий Сторож упаде тоді на силу Морани і роздавить її собою.

З дивним чутєм слухала Мирослава тої повісти; вона глибоко щеміла її в серці, — їй так бажало ся стати під рукою того доброго і животворного царя велетнів до бою з силою Морани; кров живійше заграла в її молодім серці. Як сильно, як горячо любила вона в тій хвили Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісти, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки ще раз обернув ся, позирнув на камяного тухольського Сторожа і з погордою всміхнув ся, немов подумав собі: „От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою надію!“

Вже наші пішоходи минули вузкий протік тухольського потоку і вийшли на ясний сьвіт. Перед їх очима раптом розкинула ся довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра гень-гень сходила ся долиною Стрия. Сонце вже клонило ся на захід і горячим пурпуром

меркотіло в широких хвилях Опора. Тухольський потік скаженими скоками і з лютим шумом гуркотів до долу, щоб скупати ся в Опорі. Його вода, різко відбиваючи в собі заходову червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани. Довкола шуміли темні вже ліси.

Хвилю стояли наші пішоходи, наповаючись тою безсмертною і живучою красою природи. Максим немов вагував ся на якійсь думці, що так і засіла в його голові і силоміць просила ся на волю. Далі він зібрав ся з відвагою і приблизив ся до Тугара Вовка, тремтячи й червоніючись.

— Боярине-батьку, — сказав він незвичайно м'яким і несмілим голосом.

— Чого тобі треба?

— Позволь мені бути твоїм найщирішим слугою...

— Слугою? Щож, се не трудно, — прийди з батьком і наймись, коли конче хочеш на службу.

— Ні, боярине, не так ти зрозумів мене... Позволь мені бути твоїм сином!

— Сином? Алеж у тебе є свій батько, і як чую, далеко ліпший, справедливійший і мудрійший від мене, коли завтра буде судити мене!

Боярин гірко, їдовито всміхнувся.

— Я хотів сказати, — поправив ся Максим, — хотів сказати ще не так. Боярине, віддай за мене доньку свою, котру я люблю дужше свого життя, дужше душі своєї!

Грім з ясного неба не був би так перелякав Тугара Вовка, як ті горячі, а при тім прості слова молодого парубка. Він відступив

два кроки назад і прошибаючим, з гнівом і погордою змішаним поглядом мірив бідного Максима від ніг до голови. Лице його було не добре, аж синє, зуби йому заціпило, губи дрожали.

— Смерде! — скрикнув він нараз, аж дооколичні гори залунали тим проклятим окликом, — що се за слова сьмієш ти говорити до мене? Повтори ще раз, бо се не може бути, щоб я справді чув те, що мені причуло ся.

Грізний крик боярина збудив і в Максима його звичайну сьмілість і рішучість. Він випростував ся перед боярином, мов молодий, пишнний дубчак, і сказав лагідним, але певним голосом:

— Нічого злого я не сказав тобі, боярине, — нічого такого, що би приносило нечесть тобі або твоїй доньці. Я просив у тебе руки твоєї доньки, котру я люблю, як її ніхто в сьвіті не буде любити. Не вжеж між твоїм боярським а моїм мужицьким родом така велика пропасть, щоб її любов не могла перегатити? Тай чим жеж ти так дуже висший від мене?

— Мовчи, смерде! — перебив його лютим криком Тугар Вовк. — Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щоб заткати ним твою глупу гортанку. Одно тільки ратує тебе від моєї мести, — а се те, що ти нині виратував мою доньку з небезпеки. Инакше ляг би ти в тій хвилі трупом за такі слова. І ти, безумний, міг подумати, міг посьміти підносити очі свої до неї, до моєї доньки?... Се за те, що я й вона говоримо з тобою по людськи, а не копаємо тебе, як собаку! І ти думав, що ратуючи її від пазурів медведя ти здобув її для себе, як бранку? О, ні! Коли-б мало на

таке прийти, то воліла-б вона згинути в кровавих обіймах дикого звіря, ніж мала би тобі дістати ся!

— Ні, боярине, — не так кажи! Волів би я згинути в лапах медведя, аніж би мав один її волосок бути ушкоджений.

Мирослава відвернула ся при тих словах, щоб скрити від батька і від Максима довго здержувані сльози, що тепер бризнули з її очей. Але Тугар Вовк не зважав на те і говорив далше.

— І ти, підлий хамів роде, сьмієш рівняти себе зо мною? Зо мною, що вік звікував між князями, вдовоїв ся княжої похвали і надгороди за рицарські діла! Моя донька може вибирати собі жениха між найпершими і найславнійшими молодцями в краю, а я мав би дати її тобі, смердови, до твого тухольського гнізда, де би вона зівяла, зсохла і пропала в нужді? Ні, ні, йди геть, бідний хлопче, ти не сповна розуму, ти сказав свої слова в нападі божевільства!

Максим бачив тепер, що його надії розбиті, що боярин надто високо міряє, надто гордо глядить на нього. Хоч і як тяжко приходилось йому, але ніщо було робити.

— Боярине, боярине, — сказав він сумним, теплим голосом, — занадто ти високо підняв ся на крилах гордості, — але уважай! Доля звичайно тих найвище підносить, кого думає найнижше зіпхнути. Не гордуй бідними, не гордуй низькими, не гордуй робучими, боярине, — бо хто ще знає, до котрої хто криниці прийде воду пити!

— Ти ще сьмієш мені давати науки, гаде? — скрикнув розлючений Тугар Вовк,

і очі його заблищали безумним гнівом. — Геть мені з очей, а то, Богом кленусь, не буду ні на що зважав, а просяджу тебе отсим ножем, як просядив нині рано медведя!

— Не гнібай ся, боярине, за слова дурного хлопця, — відповів усе спокійний Максим. — Прощай! Прощай і ти, моя зоре, що блиснула мені так чудово на одну днину, а тепер мусиш на віки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Ні, годі мовчати, — сказала нараз Мирослава, рішучо обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугар Вовк мов остовпілий глядів на свою доньку і вже аж тепер не знав, що йому робити.

— Доню, а се що ти кажеш! — скрикнув він.

— Те що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього.

— Дурна дівчино, се не може бути!

— Спробуй, а побачиш, що може.

— Ти в горящі говориш, доню, — ти перелякала ся дикого звіря, ти недужа!...

— Ні, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз, і кленусь перед онтим ясним сонцем, що сей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь свідком!

І вона взяла Максима за руку і горячо прилипла устами до його уст. Тугар Вовк не міг отямити ся, не міг здобути ся на один рух, на одно слово.

— А тепер, молодче, йди домів і не лякай ся нічого. Мирослава присягла, що буде твоєю, і Мирослава зуміє додержати присяги. А ми,

таточку, спішімо до дому! Онде в долині наш двір, — а ось і наші гості надходять.

І сказавши се, дивна дівчина взяла без-
тямного з диву батька за руку, і пішла з ним
долі горою. А Максим довго ще стояв на місці,
очарований, щасливий. Вкінці прочунав ся,
і впавши лицем на землю, помолив ся заходо-
вому сонцю, так як молили ся його діди й пра-
діди, як молив ся тайком і його батько. Потім
установив і тихою ходою пішов до дому.

III.

За селом Тухлею, зараз же близь водопаду,
стояла насеред поля величезна липа. Ніхто не
затямив, коли її засаджено і коли вона роз-
росла ся така здорова та конариста. Тухля
була оселя не дуже давня, і деревина, що росла
на тухольській долині, була геть-геть молодша
від тої липи; тим то й не диво, що тухоль-
ський народ уважав її найдавнішим свідком
давнини і окружав великою пошаною.

Тухольці вірили, що тота липа — дар їх
споконвічного добродія, царя велетнів, який
засадив її власноручно на тухольській долині
на знак своєї перемоги над Мораною. З під ко-
ріня липи било жерело погожої води, і відтак
тихо журчачи по дрібних камінцях впливало
до потоку. Се було місце копних зборів тухоль-
ських, місце сільського віча, котре в старовину
являло з себе всю і одну власть у руських
громадах.

Довкола липи був широкий, рівний майдан.
Рядами стояли на ній до сходу сонця гладкі
кам'яні брили, призначені на стільці, де сиділи

старці громадські, батьки родин. Кілько було таких батьків, стільки й кам'яних стільців. По за ними було вільне місце. Під липою, над самим жерелом, стояв чотиригранний камінь з проверченою в середині дірою; тут на час ради виставляло ся копне знамено. А обік зроблене було друге підвешенє для бесідника, себто для того, хто в якій будь справі говорив; він виступав із свого місця і входив на се підвешенє, щоб увесь народ міг чути його.

На другий день після боярських ловів густо тухольського народа роїло ся по копнім майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збирала ся молодіж і ставала поза ними широким півколом. І жінки сходили ся, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин, чи муж чи жінка, не був виключений. І хоч рішаючий голос мали тільки старці-батьки, але при нараді вільно було й молодіжи й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, остатні за всіма, надійшли закличники, несучи перед собою тухольське копне знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, а коли вони наблизили ся, все втихло. Закличники, тричі поклонивши ся громаді, вийшли під липу і познимали шапки з голов. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо, — відізвали ся закличники, — чи воля ваша нині раду держати?

— Так, так! — загула громада.

— То нехай же Бог помагає! — сказали вони і піднявши високо в гору копне знамено,

встромили його в дірку, продовбану в камені. Се був знак, що рада зачата.

Потім устав із свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, і повільним, але твердим кроком виступив під липу і доторкнувши її рукою, наблизився до пливучої з її коріння нори і припавши на коліна, помазав собі нею очі й уста. Се була звичайна, стародавня церемонія, що знаменувала очищення уст і прояснення ока, потрібне при таких важних ділях, як народна рада. По тім він сів на підвищенім місці, звернений лицем до народа, тобто до східної сторони неба.

Захар Беркут, се був сивий як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною, визначався між усім тухольським парубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанем людий та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народа, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Не вважаючи на глибоку старість Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину ані не ловив звіря в лісових нетрах, — та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки, — се була його робота. Скоро лишень весна завитає в тухольські гори, Захар Беркут уже в своїм саду, копле, чистить, підрізує, щепить і пересаджує. Дивувалися громадяне його знаню в садівництві, тим більше дивувалися, що він не крив

ся з тим знанєм, але радо навчав кожного, показував і заохочував. Пасіка його була в лісі, і кожної погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали Тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між Зеленими сьвятами а сьвятом Купайла, Захар Беркут із своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зїлем і ліками. Правда, чисті та прості звичаї тодішнього народа, сьвіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна, та зовсім не надсильна праця, все те в купі хоронило людей від частих і заразливих хороб. За те частійше лучали ся калїцтва, рани, на які певно ніякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. „Житє лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати иншим. Коли він стає для инших тягаром, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене Боже, щоб я коли будь мав стати ся тягаром для инших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хлїб!“ Ті слова, то була провідна, золота нитка в житю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен инших, а поперед усього громади. Громада, то був його сьвіт, то була цїль його життя. Видячи, що медведї та дики часто калїчать худобу й людей у горах, він, ще бувши молодим парубком, задумав навчити ся лїчити рани, і покинувши батьківський дім вибрав ся в далеку,

незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли і кров. Але примова того лікаря показала ся пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обіцяв йому десять куніць плати, щоб навчив його своїй примови. Ворожбит пристав, але Захарови не досить було навчитися на сліпо, він хотів попередю переконати ся, чи лік ворожбитів добрий. Він виняв свій ніж і задав собі ним глибоку рану в стегно.

— На, замов! — сказав він до зачудуваного лікаря.

Примова не вдала ся.

— Е, — сказав лікар, — се для того не вдає ся, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепська твоя примова, і мені її не потрібно. Я потребую такої примови, котра не питала би, чи рана самовільна, чи ні, а загоїла-б усяку.

І як стій Захар Беркут покинув ворожбита і пішов далше, розпитувати ліпших лікарів. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до Скитських*) монахів. Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Афонській горі у Греків і читав там багато старих грецьких книг. Той монах умів чудово лічити рани і брав

*) Згадуючи про Скитських монахів я не маю на думці того історичного Манявського Скита, що був заснований Йовом Княгиницьким у початку XVII в., але користую ся народнім переказом про перших апостолів карпатського Підгір'я, монахів київських печер, яких мандрівку й оселення в коломийських горах оповідає по частині з фантазії, а по частині на основі дійсної народньої традиції Антін Могильницький у своїй поемі „Скит Манявський“.

ся навчити своєї штуки кожного, хто проживе з ним рік у добрій злагоді і покажесь йому чоловіком щирого серця й чистої душі. Богато вже учеників приходило до старого, вічно задуманого і вічно сумовитого монаха, але ні одного він не вподобав, ні один не прожив з ним умовленого року і не виніс його тайників лікарських. Про сього то лікаря прочув Захар Беркут і наважився відбутися його пробу. Прийшовши до Скитського монастиря, просив, щоб заведено його до старця Акинтія, і отверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий, понурий дід Акинтій прийняв його без суперечки — і Захар вибув не рік, а цілі три роки. Він вернув ся зо Скита новим чоловіком; його любов до громади стала ще горячішою і сильнішою, його слова плили кришталевою, чистою хвилею, були спокійні, розумні і тверді як сталь, а против усякої неправди острі як бритва. В своїй чотиролітній мандрівці Захар Беркут пізнав світ, був і в Галичі і в Києві, бачив князів і їх діла, пізнав вояків і купців, а його простий, ясний розум складав усе бачене й чує, зерно до зерна, в скарбницю пам'яті, як матеріяли для думки. Він вернув ся з мандрівки не тільки лікарем, але й громадянином. Бачучи по долах, як князі та їх бояри силують ся ослабити і розірвати громадські вільні порядки по селах, щоб опісля роз'єднаних і розріжнених людей тим легше повернути в невольників й слуг, Захар Беркут переконався, що для його братів селян нема иншого ратунку й иншої надії, як тільки добре уладжене і розумне ведення та розвивання громадських порядків, громадської спільности та дружности. А з другого боку від старця Акинтія і від инших бу-

валих людей він чимало наслухав ся про громадські порядки в північній Руси, в Новгороді, Пскові, про добробут і роцьвіт тамошніх людей, і все те запалювало його горячу душу до бажання — віддати ціле своє жите на поправу й скріпленє добрих громадських порядків у своїй рідній Тухольщині.

Сімдесять літ минуло від того часу. Мов стародавній дуб-велитень стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І певно не без радости міг він глядіти на них. Мов одна душа стояла тухольська громада дружно в праці і вживаню, в radoщах і в горю. Громада була для себе і судиєю і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і завсїгди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпїхлїрі та стодоли стояли завсїгди отвором для потребуючих. Князі і їх бояри зависливим оком гляділи на те жите, в яким для них не було місця, в яким їх не потребували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину князївський збірщик податків, і громада старалась як найборше позбути ся немилого урядового гостя: через день або два він виїздив обвантажений усяким добром — бо податки в великій мірі платили Тухольці натурою. Але в Тухольщині збірщик князївських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. Тухольці добре уважали, що належить ся збірщикови, а що князеви, і не попускали йому зробити над ними нїякого надужитя.

Але не тільки в самій Тухольщині видний і спасений був вплив Захара Беркута; його

знали люди на кільканацять миль довкола, по руським і угорським боці. Тай то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лічить рани і всякі болісти, але й не менше як чудовного бесідника та порадника, котрий „як заговорить, то немов Бог тобі в серце вступає“, а як порадить чи то одному чоловікови, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набере, то й ті в купі певно ліпшої ради не придумують. Від давна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабкий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозумінє і спільне діланє многих сусідніх громад може надати їм силу і може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки громадські. Тож ніколи, працюючи всілякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. Він за молодших часів часто ходив по громадах, бував на їх копних зборах, старав ся пізнати добре їх потреби й людей, і всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських звязків між людьми, в громадах і між громадами в сусідстві. А звязки ті були тоді ще досить живі й сильні; ще роз'їдлива князівщина та боярщина не здужала була порозривати їх до решти, — тому й не диво, що під проводом так усіми любленого, так досвідного і громадському ділу відданого чоловіка, як Захар Беркут, ті звязки живо відновили ся і зміцніли. Особливо звязок з руськими громадами по угорським боці був дуже важним ділом для Тухольщини, ба й для цілої стрийської верховини, багатой вовною та кожухами, та за те досить убогой на хліб, якого

мали подостатком загірні люди. Отже-ж то одним із головних старань Захара було — про-вести зі своєї Тухольщини просту і безпечну дорогу на угорський бік. Довгі літа він носився з тою гадкою, переходив здовж і в шир тухольські полонини, розмірковуючи, куди би найліпше, найбезпечнійше і з найменшим коштом можна провести дорогу, а заразом старався звільна й ненастанно наклонювати верховинські громади по однім і другім боці Бескиду до того діла. При кожній нагоді, на кожній громадській раді він не залишав доказувати користь і потребу такої дороги, поки вкінці не добився цього. Більше як десять громад з ближшої й дальшої околиці прислали до Тухлі своїх виборних на громадську раду, на якій мало обговорюватись побудоване нової дороги. Се був радісний день для Захара. Він не тільки прийняв ся радо сам повитичувати, куди має йти дорога, але також через весь час, поки вона мала будувати ся, взяв ся надзирати за роботою, а окрім того виправив чотирьох своїх синів до роботи, а пятий його син, коваль, мав із своєю перевізною кузнею все бути на місці роботи для направи потрібних знарядів. Кожда громада висилала по кільканацять робітників, із запасом свого хліба й своєї страви, — і під проводом невтомного Захара дорога була збудована в однім році. Користі її відразу для всіх стали очевидні. Зв'язок з богатими ще тоді угро-руськими громадами оживив усю верховину; почала ся жива і обопільно хосенна обміна здобутків праці: туди йшли кожухи, сир овечий, та й цілі отари на заріз, а відтам пшениця, жито та полотна. Але не тільки для такого обмінного торгу була ви-

гідною тухольська дорога; вона була також проводом для всіляких вістей про жите громад по однім і по другім боці Бескида, була живою ниткою, що вязала до купи дітий одного народа, розбитих між двома державами.

Правда, тухольська дорога була не перша така нитка. Давнійша і колись далеко славнійша була дуклянська дорога. Але галицько-руським князям вона з многих причин не злюбила ся, менше може для того, що піддержувала живий звязок між громадами по сім і по тім боці Бескида та через те скріплювала в одних і в других вольні громадські порядки, як радше для того, що туди частенько мадярські королі й дуки впадали з військами до Червоної Руси. От тому то галицькі та перемиські князі старались коли не зовсім замкнути, то бодай укріпити тоту входову браму в свої границі, а звісно, що таке „укріплене“, зроблене по державному і для державних цілей, мусіло вийти на шкоду громад і громадської самоуправи. Князі понасаджували здовж дуклянської дороги своїх бояр, понадаровували їм із громадських земель просторі ґрунти й поїдища і вложили на них обовязок — пильнувати дуклянської брами, в разі воєнного нападу спиняти неприятеля воєнними дружинами, набраними з околичних громад, а також засіками, себто деревляними та камяними запорами, що ними в тісних місцях завалювано дорогу, чинячи її при якій-такій обороні зовсім непрохідною для ворожих вояків. Розуміє ся, що ті обовязки цілим своїм тягаром спадали на селян, на громади. Вони не тільки тратили часть своїх споконвічних земель, на яких розседали ся бояри, але мусіли крім того ставити варті,

давати дружинників та слуг боярам, робити засіки, ба, в разі воєнного часу піддані були зовсім боярським розказам і боярському судови. Очевидна річ, боярин обдарований такими широкими правами ставав ся силою в селі і зовсім природно дбав про побільшене й укріплене своєї сили. Щоб забогатіти, бояри закладали на шляху свої власні засіки-рогачки і побирали з них і в спокійних часах оплату від усякого проїзжого, а се мусіло спинити живий рух по дуклянській дорозі, ослабити живі звязки між громадами. А рівночасно з ослабленем тих звязків мусів іти й упадок вічевих, вільних порядків у самих громадах. Власть боярська не могла й не хотіла обік себе терпіти другої, громадської власти; між боярами а громадами мусіло прийти до довгої й тяжкої боротьби, яка вкінці випала на некористь громад. Правда, в тім часі, коли йде наше оповіданє, боротьба тота ще далеко не була скінчена, а декуди, в відлюдних гірських селах ще й зовсім не почала ся, — і се були, можна сказати напевно, найщасливійші закутки тодішньої Руси. До таких щасливих закутків належала й Тухольщина, а дорога, проведена через Бескид на Угри на довгі часи забезпечила її добробут. Тухольська дорога не була ще в руках боярських, була вільна для кожного, хоч громадяне сумежних з нею селищ, як червоно-руського так і угорського боку, щильно стерегли її від усякого ворожого нападу і давали собі взаїмно знати про всяку грозячу небезпеку, яку таким способом відбивано завчасу і тихо, сполученими силами всіх заінтересованих тим ділом громад. Не диво про те, що лежачи при тій дорозі, на середині між Угорщиною й Під-

гірем, Тухольщина раз у раз підносила ся не лише добрим побутом, але й свобідним громадським ладом. Своїм приміром вона осьвіжувала і піддержувала всю дооколичну верховину, а особливо ті села, в яких уже були княжі бояри і в яких почалась уже руйнуюча боротьба між давнім громадством а новим панством. Горяче слово і велика повага Захара Беркута причинювали ся не мало до того, що поки більша часть громад держала ся добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати своєї власти, як їм сего бажало ся, і мусіли жити в добрій злагоді з громадами, підлягаючи в часах супокою їх копним судам і засідаючи в них поруч з иншими старцями, як рівні з рівними. Але такий стан був боярам дуже немилий; вони ждали воєнного часу, як не знати якого празника, бо тоді всьміхалась їм надія — відразу захопити всю власть у свої руки, а при тій нагоді розбити до крихти ненависні громадські порядки, так аби раз захоплена власть уже не потребувала виходити з їх рук. Але часу воєнного не було. Володарь Червоної Руси, князь Данило Романович, хоч і який був ласкавий для бояр — не то що його батько —, але допомогти їм богато не міг, занятий то стараннями о королівську корону, то спорами князів, що дерлись за великокняжий київський престол, а найменше забезпечуванем свого краю против нового, доси нечуваного ворога, Монголів, що перед десятьма роками, мов страшна громова хмара, появили ся були на східних границях Руси, в наддонських степах, і побили зібраних руських князів у страшній і дуже кровавій битві над рікою Калкою. Але з над Калки нагло, немов наполо-

шені хоробрістю Русичів, вони вернули назад, і ось уже десятий рік минав, а про них не було нічого чути. Тільки глуха тривога ходила по народі, мов горяча вітрова хвиля ходить по дозріваючій житі, і ніхто не знав, чи хвиля уляже ся, чи може нажене з собою грізну, градову тучу. А найменше знали се й надіялись сього князі та бояри. Вони спокійно по погромі над Калкою прийняли ся за свою давню роботу — спори за наслідє престолів і підкопуванє свободних та самоуправних громадських порядків. Нерозумні! Вони підривали дуба, котрий годував їх своїми жолудьми! Колиб були свою власть і свою силу повернули на скріплюванє, а не на підкопуванє тих порядків по громадах і живих звязків між громадами, то наша Русь певно не була-б упала під стрілами та топорами Монголів, але була-б остояла ся проти них, як глибоко вкорінений дуб-велитень остоює ся проти осінньої бурі!

Щаслива була Тухольщина, бо доси якось обминали її неситі очі князів і бояр. Чи то для того, що лежала так віддалік від сьвіта, між горами та скалами, чи може для того, що надто великого багатства в ній не було. Досить того, що бояри якось не мали охоти затісувати ся в той закуток. Але і се щастє не було вічне. Нараз одної гарної днини заїхав у тухольські гори боярин, Тугар Вовк, і не кажучи нікому ані слова, почав на горбі над Опором, віддалік від Тухлі, але на тухольській ґрунті будувати собі дім. Тухольці з зачудування зразу мовчали і не спиняли нового гостя, далі почали допитувати ся його, хто він, відки і за чим приходить сюди?

— Я боярин князя Данила — гордо відповідав їм Тугар Вовк. — За мої заслуги князь надгородив мене землями й лісами в Тухольщині.

— Алеж се землі й ліси громадські! — відповідали йому Тухольці.

— Се мене нічого не обходить, — відказував боярин, — ідіть і в князя допоминайте ся. Я маю його грамоту і більше нічого знати не хочу!

Тухольці кивали головами на такі боярські слова і не казали нічого. А боярин тимчасом починав собі все з горда, все похваляв ся княжою ласкою та княжою волею, хоч зрештою на разі й не стісняв ні в чім Тухольців і не мішав ся в їх громадські діла. Тухольці, а особливо молодші, з разу чи то з цікавості, чи з звичайної гостинності, частенько сходили ся з боярином і робили йому деякі прислуги, — аж нараз, мов сокирою втяв, перестали ходити і очевидно зовсім уникали його. Се з разу здивувало, а далі й розсердило боярина, і він почав тепер чинити Тухольцям усякі пакости. Дім його стояв як раз над тухольською дорогою, і він, ідучи за приміром иньших бояр, поставив на дорозі величезну рогачку і жадав від проїзжих для себе мита. Та Тухольці були тугий народ. Вони почули від разу, що тут починие ся рішуча боротьба, і постановили за радою Захара Беркута стояти твердо і невідступно при своїх правах до крайної крайності. Зараз тиждень по виставленню рогачки вислала тухольська рада громадська своїх відпоручників до Тугара Вовка. Відпоручники завдали йому коротке і рішуче питання :

— Що робиш, боярине? За що спираєш дорогу?

— Так мені хоче ся! — відповів гордо боярин. -- Коли вам кривда, то йдіть жалуйтеся на мене до князя.

— Алеж се дорога не княжа, а громадська.

— Се мене нічого не обходить!

З тим відпоручники й віддалили ся, але зараз по їх відході прийшла з Тухлі ціла ватага сільської молодіжи з сокирами і тихесенько порубала рогачку на дрібні кусні, наклала з неї огонь і спалила її недалеко від боярського двора. Боярин лютів ся на своїм дворі, кляв поганих смердів, але супротивляти ся їм не мав смілости, і на разі не робив уже другої рогачки. Перший напад на громадські права був відбитий, але Тухольці не радували ся завчасно, — вони добре знали, що се тільки перший напад і що за ним треба надіятись інших. І справді так воно стало ся. Одного дня прибігли до Тухлі вівчарі, голосячи сумну вість, що боярські слуги згоняють їх із найкрасшої громадської полонини. Не встигли вівчарі до ладу розказати свого, коли в тім прибігли громадські лісничі, кажучи, що боярин відмірює і запальковує для себе величезний кусень найкращого громадського ліса. Знов громадська рада вислала відпоручників до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдиш громаду?

— Я беру тільки те, що мені мій князь дарував.

— Алеж се не княжі, а громадські землі!

Князь не міг дарувати того, що до нього не належить.

— Ну, то йдіть на князя жалуйте ся, — відказав їм боярин і відвернув ся від них.

Від тої пори почала ся правдива війна між боярином і Тухольцями. То раз Тухольці зженуть боярські стада зі своїх полонин, то боярські слуги зженуть тухольські отари. Ліса, загарбаного боярином, стерегли і громадські і боярські лісничі, між котрими нераз приходило до сварки і бійки. Се лютило боярина чим раз дужше, і він вкінці казав убивати тухольську худобу придибану на загарбаних полонинах, а одного громадського лісничого, придибаного в заграбленім лісі, велів привязати до дерева і сікти терновими різками мало що не на смерть. Сього було вже за много тухольській громаді. Многі голоси обізвали ся за тим, аби по давньому звичаю до боярина приложити закон про непокірного і шкідного громадянина, розбійника та злодія, і вигнати його з обсягу громадських земель, а дім його зруйнувати до тла. Велика часть громадян пристала на се, і певно, що круто прийшлося би було тоді бояринови, коли б Захар Беркут не був висловив тої думки, що не належить ся засуджувати нікого, не вислухавши вперед його оправдання, і що справедливість домагає ся закликати боярина поперед усього на громадський копний суд, дати йому можливість витолкувати ся, і аж потім поступати з ним так, як осудить громада при повнім спокою й розвазі. Тої розумної ради послухала тухольська громада.

Певно ніхто в нинішнім зборі не розумів так добре важности сеї хвилі, як Захар Беркут. Він бачив, що тут ціле діло його життя важить

ся на вістрію громадського засуду. Тай коби то в тім засуді ходило лиш о просту справедливість, то Захар був би спокійний і покладав ся-б у повні на громадський розум. Але тут приходило ся розважати — перший раз на тухольським копнім суді — також інші, посторонні, а безмірно важні обставини, що запутували справу майже до безвихідности. Захар розумів добре, що засуд, чи прихильний чи не прихильний для боярина, грозить громаді великою небезпекою. Прихильний засуд, значить признанє не так права, як сили по стороні боярина, раз на завсїгди упокорить перед ним громаду, віддасть йому в руки не тільки загарбані ліси й полонини, але й цілу громаду, буде першим і найтяжшим виломом у вільнім громадським устрою, над якого відновленєм і скріпленєм він ненастанно трудив ся протягом сїмдесятьох лїт. А неприхильний засуд, що вирече прогнанє боярина з громади, грозить також немалою небезпекою. Ануж боярин зуміє підмовити князя, розбудити його гнів, переконати його, що Тухольці — бунтівники? Се може стягнути велику бурю або й цілковиту руїну на Тухольщину, як подібні засуди кілька разів уже стягали руїну на інші громади, що їх князі uznавали за бунтівничі і віддавали боярам та їх дружинам на розграбленє та на знищенє. Оба ті важкі виходи нинїшньої ради наповняли серце старого Захара великим сумом, і він щиро молив ся духом перед почином ради до великого Дажбога-Сонця, щоб той просвітив розум його й його громади і дав їм знайти праву стежку серед усіх тих трудностей.

— Чесна громадо! — так зачав він свою бесїду. — Не буду від вас скривати, тай впро-

чим ви й самі то добре знаєте, які важкі і великі діла чекають сьогодні нашого громадського розсуду. Коли поглядаю на те, що довкола нас робить ся і що нам грозить, то так і здаєть ся мені, що наше дотеперішнє спокійне громадське житє пропало безповоротно, що тепер наступає для нас усіх пора — показати на ділі, в боротьбі, чи наші громадські порядки справді міцні й добрі, чи можуть видержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на нас, і то не з одного боку, се ви знаєте і почувєте ще ширше на нинішній раді, тож про се я тепер не потребую говорити. Я хотів би тільки показати вам і вбити незнищимо в вашу тямку те становище, на яким би нам, по моїй думці, треба стояти, твердо стояти до крайної крайности. А в тім і тут ні я, ні ніхто инший не має власти над вами: схочете, то послухаєте, а не схочете — воля ваша! Тількиж кажу вам, що сьогодні ми стоїмо на розстайній дорозі, сьогодні нам прийдесть ся вибрати: сюди чи туди. Тож годить ся нам, людям старим і досвідним, добре вяснити собі той вибір і ті дороги, на які він може повести нас, і те місце, на котрім ми стоїмо тепер!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре від пятьдесятьох літ чує наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Сьвяті і поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значінє. — Захаре, — сказали вони, — колись, у хвилі найгрізнійшої небезпеки, коли житє наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, — тоді ти відкриєш громаді, що значить се знамено, а заразом від-

криєш, що на нїм спочиває наше і нашого Духа-спікуна благословенство, що відступлене від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастєм для громади, буде початком її цілковитого упадку!

Захар утих на хвилю. Його бесіда зробила велике вражіє на всіх громадян. Усіх очі звернені були на знамено, що на високій жердці, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блискотіло срібною оковою на своїх кільцях і повівало кармазиною хоруговкою, немов переливалось живою кровю.

— Я доси не говорив вам про се нічого, — говорив Захар дальше, — бо часи були спокійні. Але сьогодні пора се зробити. Глядіть на нього, на се знамено наше! З одного здорового пня вироблений весь той суцільний ланцюх, сильний і немов замкнутий у собі, а прещінь свободний в кождім поединчім колісці, готовий прийняти всякі звязки. Сей ланцюх, то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих, творчих духів. Кожде колісце в тім ланцюсі, то одна громада, нерозривно, з самої природи звязана з усіми иншими, а проте свободна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдоволяє свої потреби. Тільки така суцільність і свобода кожної поодинокі громади робить усю цілість суцільною й свободною. Нехай тільки одно колісце трісне, розпаде ся само в собі, то й цілий ланцюх розпаде ся, одноцілий його звязок розірве ся. От так і упадок вольних громадських порядків у одній громаді стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цілого тіла нашої сьвятої Руси. Горе громаді, котра добровільно станєсь тою раною, котра не уживє

всіх сил і способів, щоб удержати себе при здоровлю! Ліпше би було такій громаді щезнути з лиця землі, запасти ся в безодню!

Остатні слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушили в ушах слухаючої громади шум водопаду, що недалеко гримав собою о камінь і мов живий стовп кришталю, граючи проти сонця всіма барвами веселки, видавав ся блискучою пасмугою понад головами громади. Захар говорив далше:

— Гляньте ще раз на те знамено! Кожде колісце його ланцюха сковане блискучими срібними оковами в гарні узорі. Окови ті не обтяжають колісця, а додають йому оздобу й тривкості. Так само кожда громада має свої дорогоцінні установи і порядки, породжені потребами, упорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті сьвяті, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що свободні, що не вяжуть нікого доброго в добрім діланю, а вяжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді. Порядки ті не вяжуть і громаду, а тільки додають їй сили і власти для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищення всього, що зле і шкідне. Коли-б не ті срібні окови, деревляні обручки легко могли би потріскати і вся одноцілість ланцюха пропала би. Так само як би не наші сьвяті громадські установи, то й уся громада пропала би. Уважайтеж, чесна громадо! Злодійські руки простягають ся, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при яким нам так добре жило ся!

— Ні, ми не попустимо їм того! — крикнула разом однодушно громада. — Станемо

в обороні своєї свободи, хоч би прийшось нам і остатню краплю крові пролити!

— Добре, діти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте мені, се дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значіне тої хоругви, що повіває на нашім знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До остатньої краплі крові повинна боронити громада своєї свободи, свого сьвятого ладу! І вірте мені, недалеко та хвиля, котра справді запотребує від нас крові! Будьмо готові й її пролити в своїй обороні!

В тій хвилі очі всіх громадян немов на даний знак звернули ся в сторону села.

Там на шляху, що вів від села попри водопад у гори, показала ся невеличка громада пишно поетровених, оружних людей. Се йшов у всій своїй пишноті на тухольську раду боярин Тугар Вовк зі своєю дружиною. Не вважаючи на горячу веснянну днину боярин був у повній рицарській зброї: в панцирі з залізної, блискучої бляхи, в таких же набедренниках і наголінниках і в блискучім спіжевім шоломі з розвіяною поверх нього китою з когутячих косиць. При боці у нього теліпав ся в піхві тяжкий боевий меч, через плечі перевішений був лук і сайдак зі стрілами, а за поясом стримів топір, блискучий широким сталевим вістрем і бронзом набиваним обухом. Поверх усеї тої страшної зброї на знак супокійного свого наміру боярин накинув вовчу шкіру, з пащею переробленою в заціпку на груди, і з лабами, що острими кіхтями обхапували його пояс. Докола боярина йшло десять вояків, лучників і топірників, повбіраних у такі-ж вовчі шкіри, але без панцирів. Мимоволі стре-

пенула ся тухольська громада, побачивши наближенє тої вовчої дружини; всі зрозуміли, що се власне й є той ворог, який напосів ся на їх свободу й незалежність. Але поки що вони ще не надійшли, а Захар кінчив свою бесіду.

— Ось надходить боярин, котрий хвалить ся, що з милости для нього князь подарував йому наші землі, нашу свободу, нас самих. Бачте, як гордо виступає він у тім почутю княжої милости, в тім почутю, що він княжий слуга, що він раб! Нам не потрібно милости від боярина і нізащо ставати нам рабами — се причина, для чого він ненавидить нас і прозиває нас смердами. Але ми знаємо, що гордість його пуста і що правдиво свободному чоловікови личить не гордість, а супокійна повага та розум. Захуйте-ж проти нього ту повагу і той розум, щоб не ми упокорили його, а сам він у глибині свого сумління почув себе упокореним! Я скінчив.

Тихий шепіт вдоволення і радісної рішучости пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизив ся до ради.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знімаючи його з голови.

— Здоров будь і ти, боярине! — відповіла громада.

Тугар Вовк гордим, безпечним поступом ввійшов перед громаду і ледво окинувши її оком проговорив:

— Ви кликали мене перед себе — і ось я. Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким, гордим голосом, котрим боярин очевидно хотів показати громаді свою висшість. При тім він не дивився на громаду, але обертав у руках свій топір і немов любувався блиском його вістря та обуха, показуючи явно, що глибоко погорджує цілою тою радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій цілі ти робиш кривду громаді?

— На суд громадський? — повторив немов зачудований Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга і боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр.

— Про се, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою сперечати ся, — се нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізнійше. Тепер тільки будь ласкав сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Зі столичного княжого міста Галича.

— А хто велів тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Романович.

— Говори про себе, а не про нас, боярине! Ми вольні люди і не знаємо ніякого пана. А чого ж велів тобі твій пан іти в наше село?

Лице боярина облило ся червоною пасмурою злости при тих словах Захара. Хвилю він вагувався, чи відповідати далше на його допитування, далі погамувавши свій невчасний порив.

— Він велів мені бути сторожем його земель і його підданих, воєводою й начальником Тухольщини, і дав мені і моїм потомкам

у вічне посідане тухольські землі в надгороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки виняв із за широкого ремінного пояса княжу грамоту і підняв її в гору, показуючи громаді.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказав спокійно Захар, — ми не вміємо її читати, а печать твого князя для нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто се такий, той твій князь?

— Як то? — крикнув здивований боярин, — ви не знаєте князя Данила?

— Ні, не знаємо ніякого князя.

— Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Буга?

— Ми не видали його ніколи і у нас він не володарь. Адже пастух, володарь отари, стереже її від вовка, гонить її в спеку полудня до холодного потоку, а в холод ночі до теплої, безпечної кошари. А князь чи робить се зі своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше, — відповів боярин. — Він дає їм мудрі права і мудрих судіїв, посилає їм своїх вірних слуг, аби боронили їх від ворога.

— Не по правді сказав ти се, боярине, — замітив строго Захар. — Бач, сонце на небі закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих судіїв княжих ми не видали доси і жили тихо, в згоді й ладі, судячись самі громадським розумом. Батьки наші з давна вчили

нас: один чоловік — дурень, а громадський суд — справедливий суд. Без княжих воевод жили наші батьки, жили й ми доси, і, як бачиш, хати наші не попустошені і діти наші не забрані до ворожої неволі.

— Так було доси, але від тепер не так буде.

— Як буде від тепер, сього ми не знаємо і ти, боярине, не знаєш. Одно ще тільки скажи нам: твій князь чи справедливий чоловік?

— Весь світ знає і подивляє його справедливість.

— То він певно і тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

Боярин змішався сим простим питанням, але по хвилювмі вагованню сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедло кривдити своїх підвладних?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в їх серцях справедливість і кривдячи їх з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрем свого топора.

— Гляди-ж, боярине, — закінчив Захар. — Уста твої мовчать, але сумління твоє каже, що се не може бути. А прецінь же твій справедливий князь зробив се з нами, з нами, котрих він не бачив і не знає, котрих добром і щастем він не турбує, котрі йому не вчинили нічого злого, але навпаки, що року складають йому богату данину. Як він міг се зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнівно очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурниці, старий. Князь нікого не може скривдити!

— А прецінь нас скривдив, оттою самою грамотою, котрою ти так хвалиш ся! Бо зважай лишень: чи не скривдив би я тебе, як би без твоєї волі зняв із тебе оттой блискучий панцир і дав його моему синові? А таке саме діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, то для нас земля й ліс. Від віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові, — а тут нараз приходиш ти в імени свого князя і кажеш: „Се мое! мій князь дав мені се в надгороду за мої великі заслуги!“ І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи-ж, чи можемо ми уважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилив ся, старче! — сказав Тугар Вовк. — Усі ми — власність князя, зі всім що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невольники. Його ласка, то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тімя, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову до долу і довгу хвилю мовчав, не знаючи, що й казати. Мертвецьки понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підніс руки до гори, до сонця:

— Сонце преясне! — сказав він, — ти благодотворне, вольне сьвітло, — не слухай тих огидних слів, які осьмілив ся сей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, доси й помислом таким не оскверненій землі! І не карай нас за них! Бо безкарно ти не пропустиш їх,

то знаю. І коли там, у тім Галичі, довкола князя, наплодилось багато таких людей, то ти зітри їх із лиця землі, але за кару не погуби разом із ними всього нашого народу! — І по тім Захар успокоїв ся, сїв і знов звернув ся до боярина.

— Ми чули, боярине, твоє переконанє — сказав він. — Не повторяй його другий раз перед нами, нехай воно при тобі лишає ся. Послухай же тепер, яка наша думка про твого князя. Послухай і не прогнівай ся! Сам бачиш і знаєш, що вітця й опікуна ми в нїм бачити не можемо. Отець знає свою дитину, її потреби й бажання, а він не знає нас і не хоче знати. Опікун береже свого підручного від ворога і від усякої шкоди, — князь не береже нас нї від слоти, нї від тучі, нї від граду, нї від медведя — а се наші найгірші вороги. Він, що правда, голосить, що береже нас від нападів угорських вояків. Але як береже нас? Насилаючи на нас іще гірших ворогів, ніж Угри — своїх неситих бояр з їх дружинами. Угри нападуть, заберуть, що можна, і підуть; боярин як нападе, то вже й осяде і не вдоволить ся ніякими добичами, а рад би нас усіх на віки поробити рабами. Не вітцем і опікуном ми вважаємо твого князя, але карою божою зісланою на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкупувати ся щорічними данинами. Чим менше ми про нього знаємо а він про нас, тим ліпше для нас. І коби вся наша Русь могла позбутися сьогодні його з усіма його ватагами, то певно була би ще щаслива і велика!*)

*) Погляди, як висказує тут Захар Беркут, можуть уважати ся характеристикою поглядів тогочасного народу

З дивним чутєм у серці слухав Тугар Вовк тих горячих слів старого бесідника. Хоч вихований при княжім дворі і зіпсований гнилю та підлотою, він усе таки був рицар, вояк, чоловік, і мусів відчути серцем хоч крихту того чутя, яке так сильно порушувало серце Захара Беркута. А при тім же він далеко не по щирій совісті виповідав уперед свої слова про необмежену власть князя; його душа й сама не раз бунтувала ся проти тої власти, а тут він тільки хотів заслонити показом на княжу власть свої власні забаги такоїж власти. Не диво, що слова Захара Беркута запали йому глибоше в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз зі щирим подивом глянув на нього, але zarazом і жаль йому зробило ся того велитня, якого упадок, по його думці, був близький і неминучий.

— Старче, старче, — жаль мені твого сивого волоса і твого молодечого серця. Довгий час прожив ти на світі, здаєть ся навіть, що занадто довгий! Живучи серцем у давнині і в горячих думках молодости, перестав ти розуміти нові, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер ані вічно. Все, що живе — переживає ся.

на князів та їх кроваві межиусобиці та на початки феодалізму. Пригадуємо, що подібні погляди знайшли відголос навіть у нашого літописця в оповіданню про співака Митусу, якого за бунтівні бесіди та непокірність князь Данило велів зловити і покарати смертю. Розуміє ся, що наводячи такі погляди для характеристики часу й людей ми тим не хочемо умалити ваги і значіння особи князя Данила, який між усіма володарями русько-галицьких земель визначає ся як чоловік незвичайний, симпатичний і, по своєму, як на ті часи, досить людяний та наділений політичним розумом. Прим. авт.

Пережили ся й твої молодечі думи про свободу. Важкі тепер часи надходять, старче! Вони домагають ся конечно одного, сильного володаря в нашім краю, котрий би в однім осередку згромадив і в свою руку уняв усю силу цілого народа для оборони його перед ворогом, що надтягає зі сходу сонця. Ти, старче, не знаєш усього того, і тобі здаєть ся, що давні часи ще трівають.

— І тут ти помилив ся, боярине, — сказав Захар Беркут. — Не подоба старому вдавати ся в молоді мрії, а на сучасність жмурити очі. Але-ж тричі не подоба йому помітувати ся добрим для того, що воно старе, а хапати за лихе для того, що воно нове. Се звичай молодиків, і то зле вихованих молодиків. Ти закидав мені, що я не знаю того, що діє ся довкола нас. А тимчасом не знати ще, хто з нас двох більше і докладнійше се знає. Ти натякнув мені на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця, і висловив думку, що наближене того ворога вимагає згромадження всеї народної сили в одних руках. Тепер я скажу собі, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибіг княжий післанець, який оповістив тебе про новий напад страшних Монголів на нашу країну, про те, що вони по довгім опорі заняли Київ і зруйнували його до тла і тепер величезною хмарою тягнуть на наші червоноруські землі. Ми, боярине, знали се ще перед тижнем, і знали про княжого післанця виправленого в отсі сторони, та про його вісти. Княжий післанець прибув пізенько — наші післанці далеко скорійше ходять. Монголи давно вже заповенили нашу Червону Русь, понищили багато городів і сел

і розділили ся на дві ріки. Одна пішла на захід, мабуть під Судомир, у польську країну, а друга йде горі долиною Стрия в наші сторони. Правда, боярине, що ти ще не знав сього?

Тугар Ворк з подивом, майже зо страхом глядів на старого Захара.

— А відки ти се знаєш, старче? — запитав він.

— Я й се скажу тобі, щоб ти знав, яка сила в громадах і їх вольнім союзі. Зі всіми підгірськими громадами ми стоїмо в звязку: вони обов'язані нам, а ми їм доносити як найшвидше всякі вісти важні для громадського життя. Підгірські-ж громади стоять у звязках з дальшими, покутськими та подільськими, тож про все, сяк чи так важне для нас, що діє ся на нашій Червоній Русі, йде блискавкою вість від громади до громади.

— Що вам з вістий, коли допомогти собі не можете! — згідно буркнув боярин.

— Правду сказав ти, боярине, — сумно відповів Захар. — Подільські та покутські громади не можуть допомогти собі, бо бони обдерті та обезсилені князями та боярами, які не дозволяють їм мати своє оруже ані вправляти ся в робленю ним. От і бачиш, боярине, що се значить: єдинити силу народа в одних руках! Щоб з'єдинити в одних руках силу народа, треба ослабити силу народа. Щоб одному надати велику власть над народом, треба кожній громаді відібрати її свободу, треба розбити громадські звязки, обезоружити громадські руки. А тоді всяким Монголам отверта дорогу в нашу країну. Бо поглянь тепер на нашу Русь! Твій владник, твій могучий князь Данило пропав десь без вісти. Замість обернути ся

до свого народу, віддати йому його свободу і зробити з нього живу, непоборну заперу проти монгольського наїзду, він, поки Монголи руйнують його край, побіг до угорського короля, у нього благаючи помочи. Але Угри не поквапні помагати нам, хоч і їм самим грозить та сама навала. Тепер твій Данило щез десь і хто знає, може незадовго його побачите в таборі монгольського хана, яко його вірного підданця, щоб ціною неволі й пониження перед сильнішим купити собі власть над слабшими.

Боярин слухав того оповідання, і вже голова його почала укладати пляни: що діяти? як використати таку пору?

— Так кажеш, Монголи грозять нападом і отсим горам?

Захар якось значучо всміхнув ся на те запитанє.

— Грозять, боярине.

— І щож ви думаєте робити? Піддаватися, чи боронити ся?

— Піддаватись їм не можна, бо всіх, хто їм піддає ся, женуть вони на службу, і то в перші ряди, в найтяжші бої.

— Значить, ви хочете боронитись?

— Що сила наша, спробуємо зробити.

— Коли так, то прийміть мене за свого воеводу. Я вас поведу до бою проти Монголів!

— Постій, боярине, ми ще не дійшли до вибору воеводи. Ти ще не витолкував ся зі своїх поступків у нашій громаді. Твою щиру волю до служби громаді ми приймемо, але батьки наші казали нам, що до чистого діла треба й чистих рук. А чи будуть твої руки чисті до такого діла, боярине?

Тугар Вовк змішав ся троха таким наглим зворотом, а далі сказав:

— Старче, громадо, — покиньмо давні урази! Ворог зближає ся, з'єднаймо свої сили проти нього! Доправдуючись своєї урази, ви можете лише пошкодити ділу, а хісна ніякого собі не добудете.

— Ні, боярине, не говори сього! Не своєї урази ми доправдуємось, але самої правди. Неправдою прийшов ти до нас, боярине, не по правді поступав з нами, — і як же ми можемо повірити тобі начальство над собою в війні з Монголами?

— Старче, ти, бачу, завзяв ся роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що тут суд громадський, а не забава! Скажи мені, осідаючи на тухольській землі, чи хотів ти бути членом громади, чи ні?

— Я присланий сюди князем як воевода.

— Ми сказали тобі, що не признаємо права твого над нами, а особливо права на нашу землю. Не тикай, боярине, наших земель і наших людей, а тоді може ми приймемо тебе до своєї громади, як рівного між рівних.

— От як! — скрикнув гнівно Тугар Вовк. — Оттака ваша справедливість! То я мав би нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки від смердів?

— Щож, боярине, — інакше ти не можеш бути нашим громадянином, а неналежного до громади громада й терпіти у себе не схоче.

— Не схоче терпіти? — насмішливо скрикнув Тугар Вовк.

— Батьки наші казали нам: шкідного і непотрібного члена громади, розбійника, конокрада, або постороннього, що без волі громади забирає би громадські землі, з родиною такого прогнати з границь громадських, а дім його розвалити і зрівнати з землею.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся силуванням сьміхом боярин — то ви сьміли-б мене, княжого боярина, наділеного княжою ласкою за мої заслуги, рівнати з розбійниками і конокрадами?

— Щож, боярине, — а скажи сам по совісти, чи ліпше ти поступаєш з нами, як розбійник? Аджеж землю нашу забираєш — наше найбільше і єдине добро. Людей наших гониш і вбиваєш на смерть, худобу нашу стріляєш! Чи так роблять чесні громадяне?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона нарушує мою честь.

— Постій, боярине, я ще не скінчив, — сказав спокійно Захар Беркут. — Отсе ти згадав про свою честь, і раз-у-раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які се твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх!

— У двацятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, боярине, се ще не заслуга. І розбійник не раз проливає свою кров, а йогож за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князів волинських і польських і мазовецьких...

— Досить, боярине! Ті війни, се ганьба, не заслуга, і для тебе і для князів. Се чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти Монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки ранений не дістав ся до неволі.

— Отсе ти добре сказав, — не знаємо тільки, чи се правда.

— Як не знаєте, то й не мішайте ся в те, чого не знаєте.

— Постій, боярине, не насміхай ся над нашим незнанем. Постараємось переконати ся.

— І за тим словом Захар устав і звертаючи ся до громади, сказав:

— Чесна громадо, — ви чули признане боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи може хто свідчити за ним або против нього?

— Я можу! — озвав ся голос із народа.

Мов стрілою поражений стрепенув ся боярин на той голос, і перший раз уважно з якоюсь трівогою поглянув на громаду.

— Хто може свідчити, нехай вийде перед громаду і свідчить, — сказав Захар.

Перед громаду вийшов не старий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрамами. Се був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кількома літами зайшов він до громади на кули, розповідаючи страшні вісти про Монголів, про битву над Калкою, про погром руських князів і про смерть тих, що дістали ся до неволі, а потім підчас обіду монгольських полководців були удушені під дошками, на яких Монголи засіли до учти.

Він, Митько, також був у тій битві в дружині одного боярина і разом з ним дістався до неволі, з якої потім якимсь чудом уйшов. Довго блукав він по селах і містах сьвятої Русі, поки вкінці не зайшов і до Тухлі. Тут йому сподобалося жити, а що своєю одною рукою вмів плести скусні коші і знав багато пісень та оповідань про далекі краї, то громада прийняла його в свої члени, живила його і зодягала за чергою, загально люблячи і поважаючи його за рани, понесені в війні з наїздником, і за його чесний, веселий характер. Оттой то Митько тепер вийшов свідчити проти боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку, — почав питати його Захар, — ти знаєш сього боярина, проти котрого хочеш свідчити?

— Знаю, — відповів твердим голосом Митько. — В його дружині я служив і був у битві над Калкою.

— Якеж свідощтво хочеш ти зложити проти нього?

— Мовчи, підлий рабе! — скрикнув побліднівши боярин. — Мовчи, а то тут буде й кінець твому нужденному життю!

— Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я доси мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! свідощтво моє проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра — —

— Мовчав доси, то мовчи й далі! — ревнув боярин, блиснув топір. і Митько Вояк з розлупаною головою, окровавлений упав до долу. Охнула громада і зірвала ся на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! смерть! Він зганьбив
святість суду! На раді забив мужа нашого!

— Смерди погані! — скрикнув до них
боярин, — не боюсь вас! От так буде кождому,
хто поважить ся торкнути мене чи рукою, чи
словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучники і топірники, хоч самі бліді й
тремтючі, обступили боярина. Грізний, черво-
ний з лютости, стояв він посеред них з кро-
вавим топором у руці. На знак Захара громада
втихла.

— Боярине, — сказав Захар, — ти смер-
тельно провинивсь проти Бога і громади. Ти
на суді забив свідка, нашого громадянина.
Що він хотів проти тебе свідчити, ми не ді-
знали ся і не хочемо знати, — нехай твоя со-
вість судить тебе. Але своїм убійством ти при-
знав ся до вини і поповнив нову вину. Громада
не може тебе терпіти на своїй землі. Віддали
ся з між нас! За три дні від нині прийдуть
наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити
навіть слід твого буття у нас.

— Нехай приходять! — крикнув люто боя-
рин. — Побачимо, хто чий слід загладить. Я
плюю на ваш суд! Рад побачити того, хто
приступить до мого дому! Ану, мої слуги, хо-
дімо з сього поганого збору!

Боярин віддалив ся зі своїми слугами.
Довгий час стояла мовчанка в зборі. Молодці
винесли кроваве тіло Митька Вояка.

— Чесна громадо, — сказав Захар, — чи
воля ваша поступити з боярином Тугаром Вов-
ком так, як батьки наші веліли поступати
з такими людьми?

— Так, так! — загула громада.

— Когож вибираєте до сповнення громадської волі?

Вибрано десять молодців, між ними й Максима Беркута. Важко було Максимови приймати сей вибір. Хоч і як ненависний був йому боярин, але все таки він був вітцем тої, котра мов чаром опанувала його серце і його мисли, за котру він віддавав би був життя. А тепер, о горе, і вона була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але проте Максим не відпирився від вибору. Хоч і як тяжке для нього було завдане, сповнити громадський засуд, усе таки він у глибині свого серця радувався ним: аджеж при тій нагоді він побачить її! А може йому удасться як небудь потішити її, зладити хоть своєю щирістю острий засуд громади!...

А тим часом рада громадська йшла далі своєю чергою.

Прикликано післанців від сторонських громад, щоб і з ними нарадитись над тим, як боронити ся проти нападу Монголів.

— Зруйцовані ми, — говорив післанець підгірських громад. — Села наші попалені, худоби зрабовані, молодіж вигбла. Широкою рікою розлили ся пожежі і знищене по Підгір'ю. Князь не дав нам ніякої оборони, а бояри, що тисли нас в часи спокою, зрадили нас у потребі.

Післанці з Корчина й Тустаня говорили:

— Нам грозить залива. Понизше Синевідська на рівнині біліють ся вже шатри Монголів. Іде їх сила незлічима, і ми й думати не можемо про боротьбу й опір, але забираємо все і втікаємо в ліси та в гори. Бояри наші зачали було робити засіки на шляху, але якось

вагують ся. Шепчуть люди, що хотять запродати шляхи наші Монголам.

Післанці з інших верховинських громад говорили :

— У нас урожаї лихі, а тепер з долів набігло до нас багато народа. Передновинок тяжкий. Ратуйте нас і наших гостей, допоможіть перебути чорну годину!

Післанці з угро-руських громад сказали :

— Чули ми, що монгольська залива йде в угорську країну. На Бога і богів батьків наших взиваємо вас, сусіди і братя, спиніть тоту страшну хмару, не допустіть її звалити ся в нашу країну! Ваші села — твердині; кожда скала, кожда дебра ваша стане за тисячу вояків. А скоро раз вони перевалять ся через гори, то вже там ніяка сила не спинить їх і всі ми погібнемо марно. Ми готові дати вам поміч, якої зажадаєте, і хлібом і людьми, тільки не опускайте рук, не тратьте надії, ставайте до бою з поганим наїздником!

Тоді Захар Беркут сказав :

— Чесна громадо і ви чесні послі сусідські! Всі ми тут чули, яка страшна хмара йде на нашу країну. Вовнні сили виступали проти них і погібли. Сила їх велика, а нещасні порядки на наших долах дозволили їм зайти аж у серце нашого краю, перед поріг нашої хати. Князі й бояри потратили голови або зраджують край свій очевидячки. Що нам тут зробити? як нам боронити ся? Я думав би, що нам поза границі нашої Тухольщини удавати ся не можна. Шлях наш при вашій помочи, чесні загірні громадяне, ми чень оборонимо. Але пньших шляхів ми оборонити не можемо. Се буде ваше діло, чесні тустаньські громадяне,

а колиб нам удало ся наше діло, то ми й вам радо підемо допомагати.

На те сказали тустаньські післанці:

— Знаємо ми, батьку Захаре, що вам нїяк іти нас боронити і що в тій тяжкій годині треба, щоб кождий поперед усього за себе стояв. Але зважте лише, що наші громади не такі щасливі, як ваша, що бояри забрали нас у руки і вони держать сторожу над засїками й проходами. А як вони схотять видати їх Монголам, то щож ми порадимо? Лиш одного ми надїємось, і се може ще спасти нас: що Монголи не підуть на ваш шлях і що в таким разі ви, забезпечивши свій шлях вартою, будете могли рушити нам на поміч.

— Ей, громадяне, громадяне, — сумовито але і з докором сказав Захар, — і сила, бачить ся, у вас у руках, і розум у головах, як у мужів, а бесїда ваша дитиняча! Покладаєте надїю на „може“ та на „хто знає“. Аджеж сього будьте певні, що скоро нам не грозитиме небезпека, то ми всею громадою прийдемо вам на поміч. Але поперед усього вам належалось би забезпечити себе проти ваших власних ворогів — бояр. Доки в їх руках засїки і проходи, доти ви й дихнути безпечно не можете. Кождої хвилі сей прехитрий рід може продати вас. Пора вам не дрімати, але вдарити в дзвони і громадами поскидати з себе ті пута, в які обпутала вас боярська неситість і княжа сваволя. Поки сього не буде, поти й ми не зможемо допомогти вам.

Сумно похилили голови тустаньські післанці на ті Захарові слова.

— Ей, батьку Захаре, — сказали вони, — знаєш ти наших громадян, а говориш, немов би

зовсім не знав їх. Зломана у них давня відвага, притоптана їх воля. За твою раду дякуємо тобі і передамо її нашим громадам, але чи підуть вони за нею?... Ей, коби ти був між ними і сказав їм своє слово!

— Не вжеж таки, чесні сусіди, моє слово у ваших громадян може мати більшу вагу, ніж їх власна потреба, ніж їх власний розум? Ні! Колиб так було, то нічого вже й моє слово вам не допоможе, то вже пропали наші громади, пропала наш Русь!

Сонце геть-геть уже схилило ся з полудня, коли тухольська громада по скінченій раді вертала до села. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли старі й молоді, повні важких дум. Що то принесуть їм будучі дні?

Післанці стороньських громад, піднесені на душі й захочені, порозходили ся. Тільки копне знамено, знак сили і згоди громадської, повівало високо і весело в повітрі і весняне небо ясніло пречистим блакитом, немов не бачучи земної журби та тривоги.

IV.

Широкою рікою плили по Руси пожежі, руїна та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корени підтяти її силу, розбити її народне життя. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сел і менших городів. Страшний начальник монгольський, Бату-хан, прозваний Батием, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед

собою в четверо стільки всяких полоняників, що мусіли бити ся за нього в перших рядах — ішов по-здовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про який будь опір на рівнім полі ніщо було й думати, тим більше, що Русь була роз'єднана і роздерта внутрішніми межиусобицями. Декуди ставали опором міщани в своїх мурах, і непривичні до ведення правильної облоги Монголи мусіли не раз тратити багато часу, добуваючи брам і мурів топорами. Але слабії твердині падали, більше через зраду і підкупство, ніж силою поборені. Ціль походу страшної орди були Угри, богата країна, заселена племенем спорідненим з Монголами, від якого великий джінгісхан монгольський домагав ся, щоб йому піддало ся. Угри не хотіли піддатися і страшений похід монгольської орди мав їм показати месть великого джінгісхана. З трьох боків разом, після пляну Батия, мала власти орда до Угорщини: зі сходу в землю семигородську, з заходу з землі моравської, і з півночі через Карпати. В тій цілі орда поділила ся на три часті: одна під проводом Кайдана пішла бесарабськими степами в Волощину, друга під проводом Пети відділила ся від головної орди в землі волинській і поперек Червоної Руси, через Пліснеско, змагала до верхівя ріки Дністра, щоб перейти її в брід, а далі розлила ся по Підгір'ю, шукаючи проходів через Карпати. Взяті до неволі місцеві люди, а також деякі бояри-зрадники провадили Монголів горі рікою Стриєм на тухольський шлях, і вже, як говорили Корчинські післанці, їх шатри біліли ся на рівнині понизше Синевідська.

Вечеріло. Густі сумерки лягали на Підгір'є. Лісисті тухольські гори задимилися, мов незлічимі вулькани, готовлячись вибухати. Стрий шумів по кам'яних бродах і пінився по закрутинах. Небо покривалось зорями. Але й на землі, на широкій надстрійській рівнині почали розблискуватись якісь сьвітила, зразу де-де, рідко, мов несміло, далі чим раз густійше, сильнійше, — поки врешті ціла рівнина, як далеко око засягне, не покрилася ними, не розжесвірилася кровавим обриском. Мов море, порушене легким вітром, так меркотів той обрис над долиною, то живійше палахкотячи, то мов розпливаючись у темніючій просторі. Се палали нічні огнища в таборі Монголів.

Але гень-гень у віддали, де кінчилось те меркотяче море, палали інші сьвітила, страшні, широкі, бухаючи огняною загравою: се горіли околичні села і слободи, окружаючи широкою огненною пасмугою монгольський табір. Там бушували загони Монголів, рабуючи та мордуючи людей, забираючи в неволю та нищачи до основи все, чого не можна було забрати.

Смерком уже їхало вузким плаєм поверх синевідських гір двоє люда на невеличких та крепких гірських кониках. Один із їздців, мужчина вже в літах, був у рицарському строю, в зброї, з мечем і топором, з шоломом на голові і з списом прип'ятим до кінського сідла. З під шолома спливало довге і густе, сивіюче вже волосся на його плечі. Навіть густі сумороки, що хмарою лежали на горах і величезними клубами котилися з ярів і дебрів чим раз висше на верхи, не могли на його лиці закрити виразу глибокого невдоволення, гніву і якоїсь сліпої завзятости, що що-хвиля розливав

ся по ньому то їдким, прикрим сьміхом, то понурою хмарою, — немов щось шарпало його сугубо несподіваними, судорожними рухами і давало ся в знаки його гарному коневі.

Другий їздець, то була молода, гарна дівчина, одіта в полотняну, шовковими нитками перетикану одежу, з невеличким бобровим колпаком на голові, що не міг вмістити в собі її багатого, буйного, золотисто-жовтого волосся. Через плечі у неї перевішений був лук з турового рога і сайдак зо стрілами. Її чорні, палкі очі ластівками літали довкола, любуючись рівними, хвилястими контурами верховини і темно зеленими, ситими барвами лісів та полонин.

— Що за гарна країна, таточку! — скрикнула вона дзвінким, срібним голосом, коли коні їх на хвилю зупинилися на крутім пригірку, через який вони з трудом пробирали ся, щоб перед цілковитим смерком доїхати до ціли. — Що за чудово гарна країна! — повторила вона вже тихішим, ніжнішим голосом, озираючись позад себе і тонучи поглядом у незглубимо темних зворах.

— А що за поганий народ живе в тій країні! — гнівно відрізав їздець.

— Ні, таточку, сього не кажи! — сказала вона сьміло, але зараз же якось змішалась і значно понизивши голос, додала по хвилі: — Я не знаю, але народ тутешній мені сподобав ся...

— О, я знаю, що він тобі сподобав ся! — скрикнув з докором їздець, — а радше, що сподобав ся тобі один із того народу, той проклятий Беркут! О, я знаю, що ти готова батька свого покинути для нього, що ти перестала вже

любити батька для нього! Та що діяти — така вже дівоча вдача! А тільки я кажу тобі, дівчино: не вір тому поверховому блискові! Не вір гадюці, хоч коралевими барвами мінить ся!

— Алеж таточку, що за думки шибайуть по твоїй голові! І якими прикрими словами ти докоряєш мені! Я признала ся тобі, що люблю Максима і присягла перед сонцем, що буду його. Але я ще не його, я ще твоя. А хоч і його буду, то не перестану любити тебе, таточку, ніколи, ніколи!

— Алеж дурна дівчино, ти не будеш його, про се ніщо й думати! Хиба ти забула, що ти боярська дочка, а він смерд, вівчар?...

— Ні, таточку, не говори сього! Він такий рицар, як і інші рицарі — ні, він ліпший, сміліїший і чесніїший від усіх тих боярчуків, яких я бачила доси. Впрочім, таточку, дарма вже відмовляти — я присягла!

— Що значить присяга дурної, осьліпленої дівчини?

— Ні, таточку, я не дурна і не осьліплена! Не в пориві двкої пристрасти, не без вагованя і думаня я зробила се. Навіть не без висшої волі, таточку!

Остатні слова сказала вона якимсь приглушенням, таємничим голосом.

Боярин цікаво обернув ся до неї.

Ну, а се що знов? яка висша воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дівчина, обертаючись до нього та звільняючи в їзді. — В ночі перед тим днем, коли ми мали рушати на медведів, показала ся мені в сні моя мати. Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущеним волосем, але з лицем ру-

мяним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясних очах. Вона приступила до мене з розпростертими руками і обняла мене, спільно притискаючи до груди.

— Мамо! — сказала я і більше не могла нічого сказати з радості та роскоші, що наповняла цілу мою істоту.

— Мирославо, дитя моє єдине, — говорила вона лагідним, м'яким голосом, що їй досі тремтить мені в серці, — слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближаєся, доню! Серце твоє пробудить ся і заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!

— Так, мамо! сказала я, тремтячи з якоїсь несказаної радості.

— Благословлюж твоє серце! — І сказавши се, вона розвіяла ся запахущим леготом, а я прокинулась. І серце моє справді заговорило, таточку, і я пішла за його голосом. На мні благословенство мами!

— Алеж, дурна дівчино, се був сон! Про що ти в день думала, те в ночі їй приснилось тобі! А втім — додав боярин по недовгій хвилі, — а втім ти вже їй не побачиш його ніколи!

— Не побачу? — скрикнула живо Мирослава — Чому не побачу? Хиба він умер?

— Хоч би їй сто літ жив, то таки не побачиш його, бо ми... ми не вернемось уже більше в ті прокляті сторони.

— Не вернемось? А се для чого?

— Для того, — сказав боярин з силуванням супокоем, — що ті твої добрі люди, а поперед усіх той старий чорт, батько твого укоханого Максима, ухвалили на своїй раді вигнати

нас із свого села, розвалити наш дім і зрівнати його з землею! Але постійте ви, хамове племя, пізнаєте ви, з ким маєте діло! Тугар Вовк, се не тухольський вовк, — він і тухольським медведям зуміє показати зуби!

Болюче тьохнуло в серці Мирослави, коли почула ті слова.

— Вигнали нас, таточку? І за щож нас вигнали? Певно за того лісничого, що ти казав так немилосердно бити, хоч я з слізми благала тебе пустити його на волю?

— Як ти все те тямиш! — підхопив злісно Тугар, хоч у серці глибоко вкололо його те оскаржене з уст доньки. — О, я знаю, що колиб ти була на тій радї, то й ти булаб стала за ними против свого батька! Щож діяти, — батько старий, понурий, не вмів блискати очима ані зітхати, а тобі хочесь не такого товариша! І що з того, що батько отсе перед часом посивів, стараючись забезпечити твою долю, а той новий, милїйший, молодший товариш може десь тепер зі своїми Тухольцями руйнує нашу хату, останнє й одиноке наше пристановище на сьвітї!

Мирослава не витерпіла тих їдких докорів, — горячі сльози бризнули з її очей.

— Ні, се ти, ти не любиш мене, — сказала вона, заливаючись слізми, — і я не знаю, що відвернуло твоє серце від мене? Я-ж не дала тобі ніякої причини! Сам ти вчив і наказував мене жити по правді і говорити правду! Не вжеж тепер нараз правда так дуже опротивіла тобі?

Боярин мовчав похиливши голову. Вони зближалися вже до верха гори і їхали вузкою дорогою поміж високими буками, що зовсім

заслонювали перед ними небо. Коні, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутінок і з часта форкаючи тюпали з вільна по похилій каменистій дорозі під гору.

— Кудиж ми їдемо, коли нас вигнано з Тухольщини? — спитала нараз Мпрослава, отираючи рукавом сльози і підводячи до гори голову.

— В сьвіт за очі, — відказав батько.

— Тиж казав, що їдемо до одного боярина в гостину.

— Правда опротивіла мені: я сказав неправду.

— То кудиж їдемо?

— Куди сама хочеш. Мені все одно. Може їхати до Галича до князя, котрому я наприкрив ся і котрий рад був мене позбути ся? О, хитра се штука, той князь! Використати силу чоловіка, вислати його, мов спілу вишню, а кістку кинути геть — на те він як раз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землі в Тухольщині! Іди, сказав мені, нехай лишень тут не бачу тебе! Йди і угрижай ся з тими смердами за нужденну межу, лиш сюди не вертай! Ну що, може їхати нам до нього, жалувати ся на Тухольців, просити напроти них княжої помочи?...

— Ні, таточку! — говорила Мпрослава.

— Княжа поміч злого не направить, а тільки ще дужше погіршить.

— А видиш, — сказав боярин, не багато зважаючи на остатні слова доньки. — Ну, а може вертати нам до Тухлі, до тих проклятих хлопів, до того чорта Беркута, і просити у них ласки, піддати ся їх карі, зректи ся свого боярства і благати їх, щоб нас прийняли до своєї

громади, як рівні рівних, і жити з ними так, як вони, з вівцями в купі, між вівсом і гноем?

Постава Мирослави незаметно, мимоволі простувала ся, лице її прояснювалось при тих словах.

— А як гадаєш, таточку, чи вони прийняли нас? — спитала вона живо.

— Хто знає! — сказав гризко боярин. — Се ще як би ласкаві були їх хамські величества й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чому ж нам не спробувати цього? Тухольці не люблять неправди; вони хоч і засудили нас, то може по своєму праву. А може... може й ти, таточку, де чим... своїм острим поступуванем причинив ся до того? А к ли-б лагідно, по людськи з ними —

— Ах Боже, се що таке? — скрикнула нараз Мирослава, перериваючи свої попередні міркування. Вони станули саме на вершку гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинула ся широка стрийська долина, залита морем пожеж і огнищ. Небо жевріло кровавим відблиском. Немов з пекла несли ся з долини дивні голоси, ірзане коний, брязкіт зброї, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, вязаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будинків, що перепалені валили ся до долу, а по тім величезні водопади іскор, мов рої золотистих комах, збивали ся під небо. В кровавім розбліску огнів видніли ся тутже в долині над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотирограних шатрів, переділені від себе широкими відступами. Люди мов мурашки снували поміж шатрами і гро-

мадили ся коло огнищ. Мирослава стала на той вид мов остовпіла, не можучи відорвати від нього очий. Навіть старий, понурый боярин не міг рушити ся з місця, потапаючи очима в тім лячнім, кровавім морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крови, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнання та радісні окрики побіди. Навіть коні під нашими їздцями почали тремтіти всім тілом, стригти вухами і форкати ніздрями, немов лякали ся йти далше.

— Тату, про Бога сьвятого, се що таке?
— скрикнула Мирослава.

— Наші союзники, — сказав понуро Тугар Вовк.

— Ах, се мусять буги Монголи, про котрих прихід горорив народ з такою трівогою?

— Так, се вони!

— Нищителі руської землі!

— Наші союзники проти тих проклятих смердів і їх громадівства.

— Тату, се загибіль наша! Як не стане хлопів, то хто буде кормити бояр?

— Не бій ся, не вродилась іще та буря, що здужалаб до кореня знищити те підле насінє!

— Алеж таточку, Монголи не щадять ні хати, ні двора, ні князівської палати! Сам же ти нераз оповідав, як вони подусили князів під дошками.

— І се добре! Нехай їх дусять, тих хитрих круків! Але боярина не задусили ніякого. Ще раз кажу тобі: се наші союзники!

— Алеж таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунами, обагрепими кровю нашого народа?

— Що мене се обходять, хто вони і які вони? Крім них ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тільки допомогли мені!

Мирослава, вся бліда, тривожними очима гляділа на свого батька. Кровавий відблиск огнів, що осьвічував околицю, робив його лице страшним і диким і меркотів на його шоломі, немов оббивав те лице кровавим вінцем. Вони обоє позлізали з коний і стоячи на острім гребені гори гляділи одно на одно.

— Який ти страшний, таточку, — прошептала Мирослава. — Я не пізнаю тебе!

— Говори сьміло, говори, донечко! — сказав з якимсь диким насьміхом батько. — Я знаю, що ти хотіла сказати! Ти хотіла сказати: я не можу дальше йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчини, а верну ся до свого милого, до свого вірного Беркута! Скажи, скажи се отверто — і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця життя свого дбати про твоє добро!

Ідовитий голос боярина став ся при кінці якимсь мягким, тремтючим, зрушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькови на шию, гірко ридаючи.

— Ох, таточку, — хлипала вона, — як ти рвеш мое серце! Чим я так тяжко провинила ся перед тобою? Я-ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе ніколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невільницею до остатнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного імя на вічну ганьбу!

Ридаючи вона впала батькови до ніг і обнімала руками його коліна, обливала слізми його руки. Не видержав Тугар Вовк, капнули сльози

і з його старих очей. Він підняв Мирославу і міцно притиснув її до грудий.

— Доню моя, — сказав він лагідно, — не жалуй ся на мене! Горе наповнило гіркістю моє серце, гнівом налило мої думи. Але я знаю, що твоє серце — щире золото, що ти не покинеш мене в днях тривоги й боротьби. Аджеж ми самі тепер на світі, ні до кого нам прихилити ся, ні від кого ждати помочи, а тільки від себе самих. Вибору не маємо. Берімо поміч, де її знайдемо!

— Таточку, таточку! — говорила з слізми Мирослава. — Гнів проти Тухольців засліпив тебе і пхав тебе до загибелі. Нехай і так, що ми нещасливі — а чи для того мусимо бути зрадниками свого краю? Ні, радше згинуть нам із голоду під плотом!

— Молода ти ще, доню, горяча, палка, і не знаєш, як смакує голод, як смакує нужда. Я зазнав їх і хочу оберекти тебе від них. Не переч же мені! Ходи, їдьмо до ціли! Що буде, те буде, долі своєї не об'їдемо!

І він скочив на свого коня і шпигнув його острогами. Даремно Мирослава хотіла спинити його — він погнав у низ горою. Ридуючи подалась за ним і вона. В своїй непохитній, дитячій вірі вона все ще думала, що зможе охоронити батька від загибелі, від віковистої ганьби — від зради свого краю. Вона бідна й не знала, як глибоко її батько був уже застряг у тім огиднім багні, як безповоротно він уже впав у безодню, так, що для нього справді не було иншого виходу, як падати глибше, аж до дна.

Чим далше з'їздили в долину, тим густіша пітьма обхапувала їх, тим менше могли

що-будь бачити крім блимання огнищ і жевріня віддалених пожеж. За те гомін і рик величезної юрби ставав ся чим раз голоснійшим, оглушаючим. Дим виїдав їм очи, захищав віддих у грудях. Боярин простував до першого огнища, що палало серед поля. Се була монгольська сторожа. Наближаючись, вони бачили п'ять люда в кожухах, обернених волосем до гори, в таких самих пелехатих острокінчастих колпаках, з луками на плечах, і з топорами в руках.

Аж недалеко варті Мирослава дігнала батька й сїпнула його за рукав.

— Таточку, Богом сьвятим молю тебе, вертаймо відси

— Куди?

— Ходімо до Тухлі!

— Ні, пропало вже! підемо але не з униженою просьбою. Підемо в гості — і рад я побачити, чи твої Беркути посміють тепер виганяти нас!

В тій хвилі Монголи почули прихід чужих людей і з диким криком похапали за луки та окружили їх.

— Хто їде? — закричали ріжними голосами, то по нашому, то по своєму.

— Поклонник великого джінгісхана! — сказав по монгольськи Тугар Вовк. Монголи стали витріщивши очи на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш? — спитав один, очевидно начальник сторожі.

— Не твоє діло, — відповів остро, на монгольській мові боярин. — Хто веде вашу силу?

— Внуки великого джінгісхана: Пета бегадир і Бурунда бегадир.

— Ідиж і скажи їм, що „Калка ріка по болоті тече і в Дон упадає“. А ми на твоїй поворот пождемо коло огнища.

З рабським ушанованєм розступили ся Монголи перед незнайомим приїзжим, що говорив їх мовою тай ще таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилі начальник варти здав своє місце на другого, а сам допавши коня погнав до табору, якої може чверть милі віддаленого від вартового огнища.

Тугар Вовк і Мирослава позлазили з коний, яких дехто з вартових зараз узяли, обчистили, напоїли й приняли на мужицькій, житом засіяній ниві. Приїзжі гості приступили до огнища, гріючи над ним руки, в які щипав їх весняний нічний холод. Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очий на батька. Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову і побачивши, з якою пошаною Монголи сповняли його волю, вона догадала ся, що батько її не від ниї знає ся з тими страшними нищителями рідної землі і що правдивою мусить бути та вість, яка глухо шепталась при дворі князя Данила, немов то Тугар Вовк у битві над Калкою зрадив Русь Монголам, виявивши їм наперед цілий плян битви, уложений руськими князями. Правда — говорили вісти — доказу на те певного нема, а то-б бояринови прийшлося понести голову на колоду; боярин стояв у битві в першій ряді і при першій замішаню взятий був до неволі. Але дивним видавалось декому його швидко увільнене без окупу, хоч боярин божив ся, що Монголи випустили його, шануючи його хоробрість. Діло було темне,

а тільки те було певне, що при княжім дворі всі почали якось сторонити від Тугара і сам князь не довіряв йому так, як довіряв давнійше. Боярин вкінці почув тоту зміну і попросив у князя даровизни землі в Тухольщині. Не допитуючись, для чого задумав боярин покидати Галич і для чого хоче закопати ся в такій лісній пустині, та й ще з молодого дочкою, — князь Данило дав йому даровизну — очевидно рад був його позбутися. І при від'їзді з Галича якось холодно прощали ся всі з боярином, довголітнім товаришем оружя. Все те згадала тепер в одній хвилі Мирослава, і все те, що тоді дивувало й гнівало її, стало тепер ясне й зрозуміле перед її очима. Так, значить ся, вісти й шепти говорили правду! Так, значить ся, батько її від давна, від десятих літ був у порозуміню з Монголами, був зрадником! Мов придавлена, мов підкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прегарну голову до долу. Серце її боліло дуже: вона чула, як у ньому одна за другою рвали ся найсильніші й найсвятіші нитки — нитки дитячої любови й поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чула себе вона тепер на світі, хоч тутже коло неї сидів її батько! Якою нещасною чула вона себе тепер, хоч батько недавно ще запевнював її, що все робить для її щастя!

Але й боярин сидів тепер якийсь невеселый: його рішуче серце тисли очевидно якісь важкі думи. Не знати, про що думав він, але його очі гляділи не змигаючи в полум'я вогнища, слідили уважно за тим, як догарали червоні мов розжарене залізо поліна, як тріскали в огні злизувані полум'ям. Чи се було спокійне думанє чоловіка, що дійшов до своєї мети,

чи може яке трівожне прочуте будущини холодною рукою вхопило його за серце і печать мовчання положило на його устах? Тількиж і він, старий, розважний чоловік, уникав погляду Мирослави, лише глядів і глядів у вогнище, на миготячі іскри та попеліючі поліна.

— Доню! — сказав він в кінці стиха, не підводячи на неї очей.

— Чому ти вчора не вбив мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу здержуючи сльози в очах. Голос її, хоч тихий, дунув на боярина ледовим холодом. Він не знайшов на те питань відповіді і мовчав і вдивлювався в вогнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого джінгісхана шлють свій привіт новому другови і просять його до свого шатра на воєнну раду.

— Ходімо! — сказав коротко боярин і піднявся з місця. Мирослава встала також, але ноги її відмовляли послуху. Та не час було тепер вертати ся. В одній хвилі Монголи привели їх коний, висадили Мирославу і оточивши їх отов поведи до табору. Монгольський табір був розложений у величезнім чотирикутнику і оточаний глибоким ровом. В кождім боці чотирикутника було по дванадцять входів, оточених оружною вартою. Хоч неприятель ніякий не грозив таборови, то все таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило Монголів, зовсім у суперечність із християнським рицарством, яке не дорівнювало Монголам ані в військової карности, ані в умілості тактики та кермовання великими масами.

Вартові при вході табору дикими голосами перекликали ся з вартовими, що вели боярина з донькою, а потім переняли незвичайних го-

стий і повели їх до шатра своїх начальників. Хоч і як придавлена була Мирослава своїм болем і стидом, що випалював горячі румянці на її дівочім лиці, то всеж вона була надто сьмілої вдачі, надто свобідно і по рицарськи вихована, щоб не зацікавити ся розкладом табору і всім новим та невиданим оточенням. Бистрим оком окинула вона провожаючих її вартових. Низькі, підсаdkоваті їх постави, повбирані в овечі кожухи, через які перевішений був у кожного лук і сагайдак зі стрілами, виглядали мов медведі або які інші дикі звірі. Лице без заросту, з вистаючими вилицями і підочними кістями, з маленькими і глибоко впалими очима, що ледво блищали ся з вузких, скісно прорізаних повік, з невеликими, приплесканими носами, виглядали якось гидко, відразливо, а жовтава їх барва, що в відблиску вогнищ переливала ся в якийсь зеленкуватий відтінок, робила їх іще страшнішими та відразливішими. З похнюпленими до долу головами і з горляною, співучою мовою вони подавали на вояків, що шукають, кого б пожертвувати. Шатри їх, як Мирослава з близька приглянула ся, зроблені були з войлоку, розп'ятого на чотирьох жердках, зв'язаних у горі до купи, і накріті були в верху для безпеки від дощу великими шапками з кінської шкіри. Перед шатрами стояли на жердках понастромлювані людські голови, кроваві, з застиглим виразом болю і розпуки на блідих, посинілих, світлом вогнищ дивовижно освічених лицах. Холодний піт виступив на чоло Мирослави на сей вид; її, героїську, сьмілу дівчину, не мучила думка, що швидко й її голова так само стримітиме дебудь перед шатром якого монгольського бе-

гадира. Та ні, вона волїлаб тепер тліти в пожежі і стриміти як кровава трофея перед шатром побідителя, аніж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кожда недавно ще була живим чоловіком, думала, працювала і любила — аніж іти здовж отсього страшного табору на безчесне, зрадницьке діло!

— Ні, ні, — думалось їй, — не буде того. Я не піду дальше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру.

Тимчасом вони станули перед шатром начальника Пети, любимця Батиевого. Шатро не відзначувалося від иньших шатрів з верха нічим окрім припятої на його вершку жердки з трьома бунчуками: за то в середині було далеко пишнійше, по азійськи уладжене. Тількиж ані боярин, ані Мирослава до середини шатра не входили, бо начальників монгольських застали перед шатром, коло огнища, на котрім невільники пекли двох баранів. Побачивши гостей, начальники схопилися всі враз на рівні ноги і похапали до рук свою зброю, хоч впрочім не поступилися з місця, щоби стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин кивнув доньці, щоб лишилась по заду, а сам, знявши з голови шолом а з плечий лук, приступив до них з поклоном і став мовчки, з похиленими до землі очима, о три кроки перед головним начальником Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісти?
— спитав його Пета.

— Я не знаю ніякого царя крім великого джінгісхана, пана всього сьвіта! — сказав боярин. Се була звичайна формула підданя. Пета

тоді поважно, але радо, простяг бояринови руку.

— В пору приходиш, — сказав Пета, — ми дожидали свого союзника.

— Я знаю свій обов'язок, — сказав Тугар Вовк. — В однім лишень я переступив ваш звичай: я привів доньку свою до табору.

— Доньку? — сказав зачудований Пета. — Хибаж ти не знаєш, що звичай наш забороняє жінщинам вступати в збір вояків?

— Знаю. Але щож я мав зробити з нею? У мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене і великого джінгісхана вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбутися мене зі свого міста, а ті прокляті смерди, мої невольники, збунтувалися проти мене.

— Але всеж таки тут вона не може лишитися.

— Я прошу внуків великого джінгісхана, дозволити їй лишитися нинішню ніч і завтрашній день, поки не винайду для неї безпечного пристановища.

— Для другів наших ми гостинні -- сказав Пета, і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав ломаною руською мовою:

— Зблизись, дивчина!

Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависти й погорди очима гляділа вона на того нищителя Руси, зовсім не слухаючи його слів.

— Зблизись, Мирославо! — сказав її батько.

— Великий начальник монгольського війська ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки! — відказала Мирослава.

— Зблизись, розказую тобі! — сказав грізно боярин. Мирослава неохітно зблизила ся.

Цета своїми малими, блискучими очима поглянув на неї.

— Гарны дивчина! Жаль, що не остатись. Гляди, дивчина на свій тат. Будь вірны великы джінгісхан. Велика ласка буде! На тобі, дивчина, отсе коко, з вашого князь Мстислав. Знак безпеки. Покажи монгольськы вояк — усі пропустить, нічого злого не зробить. А тепер до шатра!

З тими словами Цета подав Мирославі зі свого пальця великий золотий перстінь, здобутий ним у битві над Калкою з князя Мстислава. На перстені був великий золотисто-зелений бериль з вирізаними на нім фігурами. Мирослава вагувала ся, чи прийняти дар від ворога, може навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, сей знак від великого внука джінгісхана, — сказав боярин. — Се знак його великої ласки для тебе, дає тобі безпечний прохід у монгольськім таборі. Нам бо прийдець розстати ся, доню. Їх воєнний звичай забороняє женщинам бути в таборі. Але з тим перстеном ти можеш безпечно приходити і виходити, коли тобі запотребить ся.

Мирослава ще вагувалась. Але в тім нова якась дума шибнула їй у голову — вона взяла перстінь і відвертаючись, урваним голосом сказала: — Дякую!

Потім Цета велів відвести її до окремого шатра, котре на борзі приготовано для її батька, а Тугар Вовк лишив ся сам з монгольськими бегадирами, щоб радити воєнну раду.

Перший забрав голос Цета, головний начальник сього відділу, чоловічок літ коло со-

рока, тип Монгола: невеличкий, повертливий, з хитро мигаючими, малими, мов мишачими очима.

Сідай, гостю, — сказав він до боярина. — Коли скажем тобі, що ми дожидали тебе, то нехай се буде найвисша похвала твоєї вірності для великого джінгісхана. Але все таки ти троха за пізно прийшов. Військо наше жде вже третій день, а великий джінгісхан виправляючи нас на захід, до краю рабів своїх Арпадів, наказував нам довше трьох днів без потреби ніде не задержуватись. Брат наш, Кайдан бегадир, що пішов через край Волохів, буде перед нами в демі Арпадів, здобуде їх столицне місто, а якуж славу ми принесемо з того походу?

На те сказав боярин:

— Я порозумів слова твої, великий бегадире, і ось що відповім на них. Вірний слуга великого джінгісхана не міг швидше прибути до вашого табору, бо аж учора дізнав ся про ваш похід, а дізнавши ся прибув зараз. Про задержку не жури ся. Шляхи наші хоч не широкі, але безпечні. Брама в царство Арпадів стане вам отвором, лиш тільки згстукайте.

— Які шляхи і в чиїх руках? — спитав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, горі Сяном рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкий і вигідний, топтаний уже нераз руськими й угорськими воєнними силами.

— Далеко відси?

— Відси до Перемишля два дні ходу, а з Перемишля до гір ще два дні.

— Хто стереже?

— Стережуть його нашого князя бояри, що на нїм поробили засїки. Але бояри не радо служать князеви Данилови Романовичу, не радо стережуть засїків. Мала обіцянка склонить їх на сторону великого джінгісхана.

— Але чомуж доси ми нікого з них не бачили в нашім таборі? — спитав Пета.

— Годї їм, великий бегадире. Народ, серед якого вони живуть і який мусить поставляти оружних людей для оборони засїків, не радо зносить їх власть над собою. Дух бунту і непокори живе в народї. Серце його тужить за давніми порядками, де не було ні князїв ні власти, де кожда громада жила для себе, а против спільного ворога всі дружили ся по добрій волї і вибирали та скидали свою старшину. В отсих горах живе один дїд, що його прозвали бесїдником, і той роздуває полумя непокори в імя тих старих порядків. Народ глядить на бояр, мов пастухи на вовка, і скоро би тільки побачив, що бояри тягнуть у сторону великого джінгісхана отверто, то побив би їх камінєм. Колиж за приближенєм вашої сили бояри піддадуть ся вам і віддадуть вам засїки, народ пирсне, як полова від вітру.

Пета слухав уважно бесїди боярина. Насмїх і погорда заблискотїли на його тонких губах.

— Дивніж у вас порядки! — сказав він. — Князь бунтує против своїх слуг, слуги против князя, князь і слуги против народа, а народ против усякої власти! Дивні порядки! У нас коли дрібні ватажки хотїли бунтувати проти великого джінгісхана, то той згромадив їх до свого аула і окруживши аул своїми вірними синами, велїв настановити вісімдесять

великих китлів на грани і налити їх водою, а коли вода закипіла, то не розбираючи нічєї вини, велів у кожний котел вкинути по два бунтівники і варити їх так довго, поки тіло зовсім не відкипіло від кости. Тоді велів по-виймати голі кістяки з китлів, посадити їх на коний і повідвозити до підвладних їм племен, щоб ті на примірі своїх ватажків учили ся послуху й покори великому джінгісханови. От так би й вас її вчити. І ми навчимо вас її. Дякуйте богам, що зіслав нас до сього краю, бо коли-б не ми, то ви певно, мов ті голодні вовки, пожерли-б одні других.

Кров постила бояринови в тілі при тім оповіданю Монгола, але він ні словечка не відказав на се.

— Ну, а який же ваш другий шлях? — спитав дальше Пета.

— Другий шлях тухольський, — відповів боярин, — хоч вузший і не так рівний, але за те ближший і рівно безпечний. На тім шляху засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопцї пильнують його.

— Хлопів ваших ми не боїмо ся! — сказав з погордою Пета.

— І ніщо їх бояти ся, — підхопив боярин. — Вони-ж без оружя і без умілости воєнної. Тим шляхом я сам можу вам бути провідником.

— Але може на арпадській стороні ті шляхи сильно замкнені?

— Тухольський не замкнений зовсім. Дуклянський замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольським шляхом до краю Арпадів?

— Для оружних мужів до Тухлі день ходу. В Тухлі переночувати, а разом зо світом у дорогу і на вечір будете вже на рівнині.

— А дуклянським?

— Вчисляючи, кілька часу треба на понищенє засіків, три дни ходу.

— Ну, то веди нас тухольським! — сказав Пета.

— Позволь мені слово сказати, великий бегадире, — сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту і геркулевої будови тіла, з лицем темно-оливкової барви, одітий у шкіру степового тигра, що все разом аж надто виразно свідчило про його походженє з туркоманського племені. Се був страшний, безтямно смілий і кровожадний воївник, Бурунда бегадир, супірник у славі з Кайданом. Монгольські загони, які він провадив, лишали по собі найстрашнішу руїну, найбільше число трупів, найширшу ріку пожеж. Він безмірно перевищав Пету своєю відвагою; перед його шатром кожного вечера було два рази більше свіжих голов, ніж перед шатром усякого иншого вояка. Але Пета не завидів йому тої смілости, чуючи надто добре свою перевагу над Бурундою в штуці веденя великих мас і кермованя великими битвами та походами. Він радо пускав Бурунду на найнебезпечніші місця, держав його в запасі на найтяжшу, рішучу хвилю, немов непоборний залізний таран, — а тоді пускав його з відділом „краваних Туркоманів“ довершувати побіди.

— Говори, брате Бурундо! — сказав Пета.

— Позволь мені з десяти-тисячним відділом іти тухольським шляхом, а ти сам простуї

на дуклянський. Перейшовши на арпадський бік, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху і прорівняю тобі дорогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов се перший раз вирвалось тому рубаці з уст таке розумне слово. І справді, плян Бурунди був хоч і смілий, та за те дуже розумний, і Бурунда був єдиний смільчак до виконання цього пляну.

— Добре, — сказав Пета, — нехай буде по твому! Вибирай собі вояків і рушай з ними зараз завтра.

— Позвольте ще й мені слово сказати, великі бегадирі, — сказав Тугар Вовк.

— Говори! — сказав Пета.

— Коли воля ваша слати часть своєї сили тухольським шляхом, — а всеї задля тісноти шляху й я не радив би слати — то позвольте мені піти наперед з невеличким відділом і заняти вхід того шляху, заким іще тухольські смерди дізнають ся про ваш прихід і завалять його засіками.

— Добре, йди! — сказав Пета. — Коли хочеш вирушити?

— Зараз, щоб іще завтра на південь сповнити своє діло.

— Коли так, то нехай буде кінець нашій раді і нехай боги щастять нашій збруї! — сказав Пета встаючи з місця. Встали й інші начальники. Тугар Вовк просив Пету, щоб визначив для нього відділ смілих мужів, а сам пішов до шатра покріпити ся і попрощати ся з донькою.

В темнім шатрі на ліжку покритім м'якими, зрабованими перинами сиділа Мирослава і гірко плакала. По всіх страшних і несподі-

ваних вражінях сього вечера вона аж тепер мала час зібрати свої думки, розглянути добре своє теперішнє положенє, в яке втягнув її батько. Положенє те було справді страшне, бачилось навіть—безвихідне. Батько її зрадник, монгольський слуга; вона в монгольськїм таборі, на-пів гість, на-пів бранка, а на всякий спосіб кругла сирота. Бо навіть остання її підпора — непохитна віра в свій пророчий сон, у благословенство матери і в своє любовне щастє з Максимом, — і тота віра тепер при холодній розвазі зачала похитуватись, кровавлячи її серце. Бо яким лицем стане вона тепер перед Максимом? Якими словами розповість йому про свій — добровільний, чи не добровільний? — побут у монгольськїм таборі? Мов гадюки вертіли її серце ті питання, і вона дала сльозам волю і плакала, мов з житєм своїм прощала ся.

Батько тихими, трівожними кроками приступив до неї, положив руку на її плече, — вона не підводила голови, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню Мирославо, — сказав він, — не плач! Дасть Бог, усе ще добре буде!

Мирослава мов не чула нічого, сиділа недвижно, холодна, безучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучність чекає тебе, а він... Що він? Завтра в полудне він упаде трупом від мого меча.

— Хто? — скрикнула Мирослава роздираючим серце голосом.

Боярин злякав ся того голосу і відступив ся від дочки, що зірвалась на рівні ноги.

— Хто впаде трупом? — повторила вона.
— Він, Максим? Ти ведеш напад на Тухлю?

— Та ні, ні! — відпекував ся боярин, — хто се сказав тобі?

— Сам ти сказав! — наставляла на нього Мирослава. — Тату, скажи мені правду, що задумуєш? Не бій ся за мене! Я тепер і сама вже добре бачу, що не можу бути Максимова, через тебе не можу бути! О, ти розумний, ти хитрий! Ти допровадив до свого! Не для того я не можу бути Максимова, що висша від нього родом, — о ні! Я низша від нього, я чую себе безмірно низшою від нього, бо він чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може й сама зрадниця! Так, тату! Ти дуже хитрий, такий хитрий, що аж себе самого перехитрив! Ти кажеш, що мого щастя бажавш, а ти вбив моє щастє. Але нехай і так! Що з мене за хосен? Тільки скажи мені, що ти задумуєш напротив нього?

— Алеж нічого, зовсім нічого! Він тепер може вже десь далеко в горах.

— Ні, ні, ні, не вірю тобі! Скажи мені, що ви урадили з Монголами?

— Говорили про те, куди йти на Угри.

— І ти їм хочеш видати тухольський шлях, щоб помстити ся на Тухольцях!

— Дурна дівчино, що мені мстити ся на них! За дрібні вони для моєї мести. Я хочу перепровадити Монголів на Угри, бо чим скорше підуть із нашого краю, тим менше тут руїни нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава. — Але з поворотом доруйнують, що тепер лишать ціле! І ти ведеш їх на Тухлю, тепер, зараз?

— Ні, не на Тухлю. Я веду тільки один малий відділ, щоб обсадити вхід до Тухлі.

— Хто має браму, той має й хату! Але розумію тепер! Ти-ж сам сказав недавно, он там, на горі, що завтра Максим має з тухольськими молодцями валити наш дім. А ти хочеш з Монголами напасти на нього, вбити його...

Боярин видивив ся на неї зачудуваними очима; він почав боятися, чи не відьма вона, що так страшно бистро згадувала, в чім діло.

— Доню, забудь за нього! — сказав він. — Яка доля йому судила ся, така й буде.

— Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухлі, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попаде ся, то я стану обік нього і буду боронити ся разом з ним, до остатнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!

— Дівчино, ти божевільна! — скрикнув боярин. — Уважай, не доводи мене до гніву! Се хвиля рішуча.

— Що мене обходить твій гнів! — відказала холодно Мирослава — І що ти мені можеш іще більше злого зробити після того, що зробив доси? Коли убеш мене, то се буде тільки добродійство, бо й так мені не жити. Пусти мене!

— Ні, лишись тут, нерозумна!

— Так, лишись тут, поки ти спокійно не замордуєш того, хто дорожший мені над жите мое! О, ні, я не лишусь!

— Лишись! Богом кленусь тобі, що не підйму руки своєї на нього!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розуміє ся, ти боярин, деж би ти піднімав руку на смерда. Але своїм диким товаришам велиш усі загроєні стріли націлити на його груди!

— Ні! Коли вже таке твоє пад ним милосердє, то ще раз кленусь тобі, що анї я анї ніхто з моєї дружини не ткне його, хоч би він незнати як нападав на нас! Досить тобі сього!

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною трівогою, і не могла нічого більше сказати. Хибаж вона знала, чи досить сього, чи ні? О, як радо була-б вона пташкою злетіла до нього, щирим щебетанєм перестерегла його! Але годї було. Батько її взяв свою зброю і виходячи з шатра сказав:

— Доню, ще раз кажу тобі і закликаю тебе: лишись у таборі, поки я не вернусь, а тоді роби собі, що твоя воля буде. А тепер прощай.

Він вийшов, і заслона з войлока, що служила замість дверей, неспокійно захитала ся за ним. З заломаними руками, образ найтяжшого горя і найстрашнійшої тривоги, стояла Мирослава насеред шатра, німа, перехилена наперед, з отвореними устами, ухом ловлячи остатній стук кінських копит, що глухли й німіли по мірі того, як віддаляв ся на полудне відділ Монголів, ведений її батьком на загнбиль Тухольщини.

V.

З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповненє громадської волї. Від малку виріс він у глибокім почуваню своєї єдності з громадою і сьвятости громадської волї, тож і тепер, коли зовсім не в пору для його серця на нього впав почесний вибір громади — про-

гнати з громадських земель ворога громади, якого бачили Тухольці в боярині, — і тепер він не сьмів відмовитись від того поручення, хоч серце його рвалося і краялось на саму думку, що буде мусів стрітати ся з Мирославою, з її батьком, як з ворогами, що буде може мусів бороти ся з боярськими лучниками або і з самим боярином, проливати кров людську в очах тої, за котру він сам готов був свою кров пролити. Правда, він твердо рішив ся зробити своє діло як можна найспокійнійше і не доводити його аж до проливання крові, але хтож міг йому поручити, що боярин, знаючи його слабу сторону, сам не буде шукати зачіпки? Се лекше могло бути, як що.

— Але ні — думав собі Максим, — коли схоче моєї крові, я не буду боронити ся, я надставлю йому свої груди добровільно, нехай б'є! Життя він не хоче мені дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай батьку мій, соколе сизий! Прощайте братя і товариші мої! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуєте і скажете: згинув для добра громади! Але ви не будете знати, що я сам бажав і шукав смерті!

Так думав Максим, наближаючись до будинків боярських на горбку над Опором. Дім боярина збудований був із грубих, у чотири гранки гладко обтесаних і гиблем на сповнях вигладжених ялиць, будованих в угла, так як тепер ще будують наші сільські хати. Покритий був грубими драницями, обмазаними з верха грубою верствою червоної, в воді нерозмокаючої глини. Вікна, як і у всіх хатах, обернені були на полудне; замість шибок понапинані були на рами волові міхурі, що пропускали

слабе, жовтаве сьвітло до середини. Входові двері з переду і з заду вели до просторих сїний, яких стїни обвішані були всіляким оружєм, оленевими та жубровими рогами, шкірами з диків, вовків і медведїв. З сїний на оба боки вели двері до кімнат, просторих, високих, з глиняними печами без коминів і з деревляними, гарно вирізуваними полицями на всяку посуду. Одна сьвітлиця бояринова, а друга, по другім боці сїний, його доньки. З заду були дві широкі комори: в одній кухня, в другій служебна. В сьвітлиці боярина стїни були обвішані шкірами медведїв, тільки над постїлю висїв дорогий заморський килим, здобутий боярином у якімсь походї. Там же висїли його луки, мечі й иньша підручна зброя. Сьвітлиця-ж Мирослави була крім мягких шкір по стїнах і помостї пристроєна в цьвіти, а на стїні, напроти вікон, над її ліжком, висїло дороге металеве зеркало і обїк нього деревляний, сріблом окований, чотирострунний теорбан, любий повірник Мирославних мрій і дївочих дум. Віддалїк від дому, на невеличкій долині, стояли стаїні, стодоли й иньші господарські будинки; там також була невеличка хата для скотарїв. Але пусто і глухо було сьогодні в просторім боярськїм домі. Боярина і Мирослави нема дома, слуг боярин повідправляв, худобу велїв перегнати до череди сусїднього корчинського осадника; тільки лучники й топірники лишали ся, тай ті якісь невеселі, не гомонять, не жартують, анї пісень не співають. Мабуть важнїйше якесь жде їх дїло, бо беруть луки і стрїли, топори й списи, а все те мовчки, сумовито, мов на смерть готують ся. Що се такого?

Та ось один, що стояв серед шляху мов на сторожі, дав знак трубою, і в повній зброї всі дружинники стали в ряд перед боярським домом, піднявши списи, нап'явши луки, мов до битви. По шляху надійшла тухольська ватага і побачивши оружних людей перед боярським домом, почала й собі готувати ся до бою. Трівожними очима позирнув Максим на оружних людей, чи нема між ними боярина. Але на щастє боярина не було. Відітхнув Максим, немов гора з грудий його звалила ся і сьмілійше почав порядкувати свою ватагу. Со й не довго часу забрало, і мовчки, з понатяганими луками, з блискучими топорами й списами Тухольці зближали ся в ряді до боярських дружинників. Не далше як на пятьдесят кроків одні від других зупинили ся.

— Боярине Тугаре Вовче! — кликнув голосно Максим.

— Нема боярина Тугара Вовка! — відповіли дружинники.

— Так ви, вірні його, слухайте, що я скажу вам від імени тухольської громади! Післала нас громада, щоб прогнати вас волею чи неволею з тухольських земель по засуду громадському. Питаємо вас, чи вступитесь по волі, чи ні?

Дружинники мовчали.

— Питаємо другий раз! — сказав Максим.

Дружинники мовчали, не спускаючи луків.

— Питаємо третій раз! — сказав підносячи голос Максим.

Дружинники мовчали, але стояли недвижно в своїй ворожій поставі. Дивно було Максимови, що се має значити, але не зупиняючись

довше, він велів своїм молодцям випустити стріли на дружинників. Стріли засвистіли, мов змиї, і перелетівши понад головами дружинників, повбивали ся в стіну. В тій хвилі дружинники мов на даний знак кинули зброю на землю і з простягненими руками ступили напроти тухольських молодців.

— Товариші, братя! — сказали вони. — Не прогнівайтесь на нас за нашу мовчанку. Ми дали слово бояринови, що стрітимо вас ворожо, але ми не давали йому слова проливати вашу кров і проливати її за неправду. Ми були при суді громадським і знаємо, що боярин скривдив громаду і що громадський суд справедливий. Робіть що вам повелено і коли буде ласка батьків ваших, ми будемо просити їх, щоб прийняли нас до своєї громади. Не хочемо більше служити бояринови!

Радість Тухольців, а особливо Максима, коли почули ті слова, була безмежна. Зараз усі поскидали оружє на купу перед боярським домом і серед голосних, веселих криків обіймали й цілували своїх нових і несподіваних товаришів, з якими перед хвилею думали вступити в смертельний бій. Максим найдужше рад був тому, що його побоюванє не справдило ся, що йому не довелося перед очима Мирослави поборювати її батька і прогонювати на незвісні шляхи ту, з якою рад би був ніколи не розстатися. Радість сумирного закінченя сеї немилої справи на хвилю заглушила в нїм усякі инші непевности. В товаристві веселих боярських дружинників війшли Тухольці до боярського дому, все з зацікавленням оглядаючи, хоч нічого не тикаючи. З сердечним трепетом наближав ся Максим до світлиці Мирослави,

надіючись тут стрітати її в сльозах або в гніві, бажаючи щирим словом потішити, заспокоїти її. Але Мирослави не було в світлиці і се за-турбувало Максима. Де вона? подумав він і зараз надумав спитати про се дружинників, що тим часом вештали ся, пригтовуючи на радощах для своїх тухольських гостей братерську гостину. Але відповідь дружинників на його питане зовсім не вдовoliла й не заспокоїла Максима. Боярин учора рано виїхав з донькою, але куди? за чим? коли верне? — не знати. Велів їм виступити ворожо проти Тухольців, але чи то побачивши їх понурі, неохочі лиця, чи то може повзявши яку иньшу думку, урвав бесіду й від'їхав. От і все, що дізнав ся Максим від нових союзників. Очевидна річ, що такі вісти мусіли відразу закаламутити його чисту радість, ба навіть кинути тїнь якогось підозріння на дружинників. Що се таке? Чи не криє ся в тїм яка зрада? Чи не хоче боярин зловити їх у яку засідку? Але не хочачи всім у голос виявляти свого підозріння, Максим шепнув тільки деяким із своїх товаришів, щоб мали ся на бачности, а сам почав пильно і уважно переглядати весь дім від гори аж до долу, не минаючи ні одної скритки, ні одного закамарка. Нїде не було нічого підозреного.

— Гарна будова! — сказав Максим до дружинників, що заставляли столи, — але щож, ми мусимо її розібрати. Звісна річ, ми не будемо її ні валити ні палити, але зложимо все порядно на купу, щоб боярин, коли запотребує, міг собі все те забрати. І все добро його мусить бути йому схоронене в цілості.

Тимчасом дружинники повиносили до сї-
ний великі дубові столи із сьвітлиць, прикрили
їх білою скатертю і заставили всїлякою стра-
вою й медом. Серед радісних окликів і співів
почала ся гостина. Тількож чим довше сидїли
молодці за столами, чим більше їли й пили,
тим більше щезала якось їх радість і веселість.
І хоч мід пїнив ся в точених деревляних куб-
ках, хоч мясо печене на рожнах димилось на
деревляних тарїлках, хоч щирі, товариські сло-
ва гомонїли від одного кінця стола до другого,
то все таки таємно тремтіли чогось усї серця,
немов дожидали якоїсь страшної вісти. Дивна,
недослідна а всїм чутна тривога висїла в по-
вітрі. Чи стїни боярського дому давили вільних
громадян?...

Ось устав один із боярських дружинників
і піднімаючи в гору кубок повен пїнистого
меду, почав говорити:

— Брати! Радісний сей день для нас і
щоб нїяка лиха пригода — —

Але не скінчив. Разом поблїд і затремтів
цїлим тїлом. Усї бенкетарі напруго посхапува-
лись, вискакуючи хто куди мїг, перевернули
стіл з усїма кубками й стравами.

— Що се? що се? — крикнули всї на-
раз і поперли ся до дверей. Хоч і як дрібний
на око і мало значучий був знак — глухий
стук кінських копит, — а прецінь якого без-
мірного переполоху наробив він у боярськїм
домі! Одну хвилю дїйсне пекло було в сїнях:
сей біг туди, той сюди, сей шукав того, той
сего, а всї мішали ся і товпили ся без ладу,
топтучи по кубках і стравах, по білій скатерти
і по дубовім переверненім столі. Максим пер-
ший вирвав ся на двір із тої замішанини і раз

тільки кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки.

— До зброї, братя до зброї! Монголи! Монголи!

Той крик був мов наглий удар грому. Всі стали мов мертві, безладна сумішка перемінилася на безладне остоупінє. Але й се трівало тільки хвилю. Стукіт кінських копит розлягався все ближше і ближше, а неминуча небезпека разом обудила всіх із мертвоти. Аджеж усі були смілі, сильні, молоді! Аджеж кождий із них не раз у своїх дитячих і молодечих снах бачив себе в битві, в небезпеці, в кровавій боротьбі з ворогом і бажав і молив ся, щоб сон став ся явою, щоб довелось йому колись ставати грудьми в обороні свого краю. І ось хвиля надійшла. — і вониж малиб її перелякати ся? Тільки на хвилю оглушила їх страшна вість, страшна назва „Монголи“, — в найблизшій хвилі вони вже були тим, чим були звичайно, вже кождий держав у руках свою зброю, стояв у ряді поруч з иньшими, готовий до кровавого бою.

— Головне діло наше, товариші, держати ся сих стін. Поки ворог не випре нас від сього дому і не окружить на вільнім полі, поти не маємо чого бояти ся. Дім сей, то буде наша твердиня!

І він розставляв лучників коло вікон, коло дверей по два і по три, як до важности й доступности місця. Деякі мали бути в нутрі дому, щоб доносити з боярського складу лучникам стріл і рогатин, головна ж сила мала стояти при входових дверех, щоб у разі потреби проломити ряди напасників і відбити їх від дому.

А тимчасом Монголи на ріни над Опором зупинили ся, позлазили з коний і розділивши ся на три відділи, рушили під горбок тріома стежками. Очевидно провадив їх хтось добре знайомий зі стежками й ходами, бо цілий той маневр відбув ся швидко, без вагання, без довшої запянки. Маневр той показував ясно, що Монголи хотіли зі всіх боків обійти й оточити дім відразу.

Але хто се йде так завзято на чолі середнього, головного відділу Монголів? Глядять товариші і очам своїм віри не ймуть. Се не хто другий, як сам властитель сього дому, гордий боярин Тугар Вовк.

— Наш боярин! наш боярин! — скрикнули деякі дружинники, яких Максим не довіряючи їх щирости, поставив у ряди в суміш із Тухольцями.

— Так, ваш боярин — монгольський слуга, зрадник своєї батьківщини! Не вжеж ви й тепер іще схочете додержувати йому вірности?

— Ні, ні! — скрикнули дружинники однодушно. — Смерть зрадникови! Розіб'єм вражуватагу, або самі погинемо в обороні свого краю.

Урадуваний тою заявою сказав Максим:

— Простіть, братя! Одну хвилю я несправедливо судив вас, думаючи, що ви в змові зі своїм боярином. Але тепер бачу, що кривду робив я вам. Держімо ся разом, близько стін, так аби не могли нас оточити і стараймо ся завдавати їм як найбільше страти. Монголи, як я чув, не добре вміють вести облогу, а ще в такій невеличкій силі. Чей нам удасть ся відбити їх напад.

Бідний Максим! Він старав ся в иньших вмовити надію, яка у нього самого почала ще-

зати від першої хвилі, коли тільки побачив Монголів, а то тим більше тепер, коли переважна їх сила вповні розвернула ся перед очима обляжених. Але все таки його слова мали велику вагу в його товаришів, що нераз уже мали нагоду переконати ся про його при томність духа й оглядність в часі найбільшої небезпеки. Сліпо полягаючи на його словах і розказах, кождий дбав лише про те, щоб пильнувати свого місця до крайної можности, знаючи добре, що й сусіднє місце буде так само пильноване.

Та ось Монголи широким колесом у три ряди обступили вже дім боярський і кам'яні стріли на своїх луках держали вже намірені на смілих обляжених молодців. Тільки що начальник не дав іще знаку до бою. Начальник, бачить ся, хоче поперед пробувати ще намови, бо ось він виступив з поміж рядів наперед против головного відділу обляжених і каже:

— Раби невірні! Погані смерди! Не вжеж зухвалість ваша така безмежна, як і ваша дурнота, що ви хотіли би піднимати оружжя на військо великого джінгісхана, нині безперечного пана всеї Руси? Піддайте ся йому без бою, то він помилує вас. Але ті, що захотять опирати ся його силі, будуть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза.

На таку мову голосно і сміло відповів Максим Беркут:

— Боярине! Дуже не в пору назвав ти нас, синів вольної громади, рабами! Ти поглянь на себе! Може до тебе така назва борше пристане, ніж до нас. Адже до вчора ще був ти раб княжий, а нині ти вже раб великого джінгісхана і певно полизав молоко розлите по

хребті коня якогось його бегадира. Коли воно тобі смакувало, то ще з того не виходить, щоб і ми були ласі на нього. Великої сили великого джінгісхана ми не лякаємось. Вона може нас зробити трупами, але не зробить нас рабами. А тебе боярине, вся сила великого джінгісхана не зробить уже ані вольним, ані чесним чоловіком!

Остра і різка була бесіда Максимова. Іншим часом він уважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога — ні, зрадника, чоловіка, що потоптав сам свою честь, котрому про те ніяка честь не належить ся. Голосно радувались товариші, почувши таку Максимову мову. А боярин аж пінив ся зо злости.

— Хлопе поганий! — кричав він. — Жди лишень, я тобі покажу, що завчасно ти похваляв ся своєю вільністю! Нині ще кайдани забрязчать на твоїх руках і ногах! Нині ще ти будеш валяти ся в поросі перед начальником монгольської сили!

— Швидше згинуті! — відповів Максим.

— Отже не згинеш! — крикнув боярин.

— Гей діти, — озвав ся він до Монголів їхньою мовою — далі на них! Тільки сього обминайте, сього мусимо мати живого в руках!

І він дав знак до бою. Залунав по горах і лісах роговий вереск і урвав ся. Стишилось довкола боярського дому, але се була страшна тиша. Мов гадюки свистіли монгольські стріли, градом сиплючись на боярську оселю. Правда, напасники були занадто далеко віддалені, щоб їх стріли могли трафляти оборонців, або трафивши, небезпечно ранити їх. Для того Максим крикнув до своїх товаришів, щоб тепер іще не

стріляли і щоб у загальї щадили стріл і збруї, а вживали їх аж тоді, коли можна добре влучити ворога і одним ударом нанести йому значну страту. А щоб не відразу припустити напасників до стїн дому, він зі своїми вибраними товаришами уставив ся на подвірю. О яких двадцять кроків перед входом, за міцним дощаним остїнком — куснем недобудованого паркана. Паркан був як раз у хлопа зависокпий і стріли монгольські не досягали молодців. За те їх цільні хоч і рідкі стріли смертельно разили Монголів і стримували їх від наближення. Страшно розлютив ся Тугар Вовк, побачивши се.

— Приступом до них! — крикнув він і збита громада Монголів під його проводом кинула ся бігцем із голосним криком до остїнка. За остїнком було тихо, немов усе там вимерло. Ось ось уже Монголи добігають, ось ось своїм напором обалять остінок, — коли в тім понад остїнком вирвав ся, мов із землі виріс, ряд голов і могутніх рамен — і свиснула громада сталених стріл — і ревнули з болю поражені Монголи страшними голосами. Половина їх упала мов підкошена а друга половина перла назад, не дбаючи на крики і проклятя боярина.

— Гурра молодці! Гурра Максим! Гурра Тухольщина! — закричали оборонці і дух вступив у них. Але боярин, не тямлючись зо злости, збирав уже другу громаду до нападу. Він поучав Монголів, як треба нападати і не розсипати ся за першим ударом противника, але бігти по трупах далше. Тим часом і Максим поучав своїх молодців що діяти, і з піднесеним оружжєм ждали вони нападу Монголів.

— Далі на них! — крикнув боярин і по-перед усього цілими хмарами пустили Монголи град стріл на противників, а по тім знов пустилась громада приступом на остінок. Знов перед наближенням стрітили їх молодці цільними стрілами, і знов частина напасників із страшним криком упала на землю. Але решта вже не метнула ся назад, лише з оглушаючим криком летіла далі і досягла остінка. Страшна була хвиля. Тонкий дощаний остінок ділив від себе смертельних ворогів, що хоч як близько себе були, не могли досягнути одні одних. Хвилю мовчали одні й другі, тільки швидкий, горячий віддих чути було по обох боках остінка. Раптом, мов на даний знак, заgrimали монгольські топори о остінок, але в тій самій хвилі тухольські молодці сильними підоймами підважили в гору остінок, поперли його плечима і обалили на Монголів. А разом з тою хвилею, коли впав остінок обалаючи своїм тягаром передні ряди Монголів, скочили наперед молодці, узброєні в топори на довгих топорщах, лупаючи ними черепи монгольські. Забризкала кров, залунали крики і стогнання ворогів — і знов розскочила ся юрба напасників, лишаючи на місці бою трупів і ранених. І знов радісний крик оборонців повитав побіду товаришів і знов відповіли на той крик Монголи градом стріл а боярин лютими прокляттями. Але молодцям прийшлося тепер покидати своє висунене становище — і з жалем прощали вони те місце, з якого так щасливо відразили перші напади Монголів. Без ніякої страти, без ран, в повній збруї і найкрасшім порядку, лицем до ворога, молодці відступили під стіни боярського дому.

Коли на полуденнім боці двора молодці так щасливо відбивали напади Монголів, ішла завзята і не так щаслива боротьба на північнім подвір'ю. І тут монгольські стріли просвистіли без шкоди для обляжених. Тількиж тут Монголи відразу пішли на приступ і обляженням прийшлося дуже горячо. Вони кинулись купою проти Монголів, але стрічені були стрілами і мусіли вертати ся, стративши трьох ранених, яких Монголи зараз порубали на кусні.

Першим ділом Максима було тепер — обійти всі становища і оглянути добре своє положенє. Живим ланцюхом обступили Монголи хату і ненастанно сипали на неї градом стріл. Обляжені також стріляли, хоч і не так густо. Максим відразу побачив, що напасники намагають до того, щоб вперти їх до середини хати, відки б вони не так густо могли стріляти, а потім легка мусіла б бути над ними побіда. Значить, головна річ для оборонців була — вдержатись перед стїнами дому. Але тут вони виставлені були на густі монгольські стріли. Щоб хоч троха захистити ся від них, Максим велїв повідривати двері, познимати верхняки із столів і поуставляти їх перед кожним становищем, як великі щити. Із за тих щитів безпечно і вигідно стріляли молодці на Монголів, кепкуючи собі з їх стріл. А Максим ходив від становища до становища, обдумував нові способи оборони і заохочував товаришів своїм словом і прикладом.

— Держім ся, товариші! — говорив він, — швидко в Тухлі почують крики або хто будь побачить, що тут діє ся і нам прибуде поміч!

Пів години вже тривала облога. Монголи стріляли і кляли страшно „русських псів“, що не то що не піддавалися їм, але ще сміли так уперто і щасливо боронити ся. Тугар Вовк скликав знатнійших їх ватажків на нараду, щоб обдумати який одностайний рішучий удар.

— Приступом іти! — говорив один.

— Ні, приступом трудно, а стріляти, поки всіх не постріляємо, — говорив другий.

— Постійте, — сказав Тугар Вовк, — на все буде час. Тепер тільки в тім річ, щоб позганяти їх із менших становищ. Згромадьте найбільші наші сили ніби до приступу, щоб відвести їх увагу, а тим часом малі відряди нехай рушать з обох боків до причілкових, нестерезених стін. Стіни ті, правда, без вікон, але все таки коли наші люди стануть під ними, то будуть їм могли багато шкодити.

Ватажки пристали на тоту раду, бо вони, несвідомі в подібних маневрах, не вміли-б і такої придумати. Заворушила ся монгольська сила, забрязчала зброя, заблискотіли до сонця мечі та топори і сміло стискали в руках своє оруже тухольські молодці, готуючись до тяжкого бою. Але поки Монголи радились і ладились до уданого приступу, Максим також не дрімав. Щаслива думка прийшла йому до голови. В дощаній криші боярського дому були на всі чотири боки пророблені невеличкі вікна, і от в тих то вікнах Максим поставив у кождім по двох слабших із своїх людей, аби пильнували відтам усяких рухів ворога, а також старалися зі своїх безпечних становищ шкодити йому чи то стрілами, чи камінєм. Поки один стояв при вікні, другий завше готов був

достачати йому чого треба, а один мав доносити від них вісти товаришам на долину.

Заграли труби і завили дикими голосами Монголи, кидаючись на противників. Та тільки вони не мали на думці дійти аж зустріту з ними, але прибігши до пів віддаленя, разом зупинились і випустили стріли на обляжених. Колиж і обляжені, що готовили ся на останню, рішучу боротьбу, повитали їх градом стріл і причинили їм багато ран і страт, то вся монгольська лінія разом подала ся назад. Голосними насміхами повитали молодці той відступ.

— А що, боярине, — крикнув Максим, — сила великого джінгісхана, бачить ся, заяче серце має: розжене ся і відступить. Хибаж не соромно тобі, старому рицареві, ватажкувати над такими бездухами, що тільки в юрбі сьмілі, мов барани, а поєдинчо нікотрий і за пів мужа не стоїть?

Боярин нічого не відповідав на той насміх; він добре бачив, що Максим завчасно сьміявсь. І сам Максим швидко побачив се.

Радісний крик Монголів залунав ось-ось за причілковими стїнами дому, на право і на лїво від разу. Підчас уданого монгольського приступу вони рушили проти тих стїн: се були стїни без вікон і дверей, тож товариші не так дуже пильнували їх. Правда, поставлені на подри молодці побачили надходячих із тих боків Монголів і кілька цільних стріл упало з дахових вікон на них, але не спияло їх, тим більше, що стоячи при самій стїні, вони дощаним окапом заслонені були від усякої небезпеки з гори.

Максим поблід, чуючи тут же біля себе зловіщі крики і дізнавши ся від вартового з подрі, що вони значать.

— Пропали ми, — подумав він. — Проратунок і мови нема. Тепер приходить ся вже боротись не на жите, а на смерть.

Тай Тугар Вовк, побачивши вдачу свого задуму, голосно порадувався їй.

— А що, хлопці! — крикнув він, — побачимо, чи на довго ще стане вашої гордості. Глядіть, мої вояки вже під вашими стінами. Огню під стіни! Живо ми викуримо їх із того гнізда, а на чистім полі вони проти нас, мов миш проти кота.

Бачить Максим, що не переливки, скликає своїх товаришів до купи, бо ніщо вже тепер боронитись на поєдинчих становищах, коли під прицілковими стінами Монголи огонь кладуть.

— Братя, — говорив він, — мабуть прийдець ся нам погибати, бо на ратунок слаба надія, а Монголи, се знайте наперед, не пощаждать нікого, хто дістане ся в їх руки, так як не пощадили наших ранених товаришів. А коли гинути, то гиньмо як мужі, з оружжєм у руках. Як гадаєте: чи будемо стояти тут і боронити ся до остатнього духу, заслонені хоч в части стінами, чи волимо всі разом ударити на Монголів, може-б нам таки удало ся проломити їх ряди?

— Так, так, ударимо на Монголів! — закричали всі товариші. — Ми-ж не лиси, що їх стрілець викурює з ями.

— Добре, коли така ваша воля, — сказав Максим. — Ставайтеж у три ряди, луки й стріли кидайте геть, а топорі й ножі до рук — і за мною!

Мов один величезний камінь, випущений із великої метавки напроти мурів твердині, так ударили наші молодці на монгольські ряди. Правда, заким іще добігли до Монголів, стрічені були градом стріл, — тількиж ті стріли нічого не зробили їм, бо перший ряд ніс перед собою замість щита верхняк із стола, вбитий на дві списи, і в той верхняк повпивали ся монгольські стріли. Аж наближуючись до Монголів, перший ряд кинув свій деревляний щит — і цілий відряд кинув ся на ворога з безтямною зявзятістю. Від разу змішали ся Монголи і почали подавати ся в боки, але Тугар Вовк був уже тут зі своїм відділом і оточив молодців цілою громадою Монголів, мов стрільці цілою ватагою псів оточують розжертого дика. Розпочалась страшна різанина. Цілими десятками валили хоробрі молодці Монголів, — але Тугар Вовк слав щораз нові роти напротиних. Кров бризкала далеко із скаженої сутолоки людей, трупів, ран та кровавого оружя. Стогнання ранених, зойки конаючих, скажені крики убійців, — усе те мішало ся в якусь пекольную гармонію, що різала вухо і серце, лунаючи під отим усьміхнутим ясним сонцем, на тлі ситої зелені смерекових лісів та під лад ненастанного шуму холодних потоків.

— На право, товариші! Разом і дружно настрім на них! — кричав Максим відбиваючи ся від трьох Монголів, що старались вибити йому оружє з руки. Зі страшною натугою наперли товариші на право, де лїнія Монголів була найслабша і місце для оборони найдогіднїйше. По короткім опорі Монголи подали ся.

— Далі, далі, женіть їх наперед себе! — крикнув Максим, кидаючи ся зі своїм крова-

вим топором на уступаючих Монголів. Товариші поперли за ним, і відворот Монголів швидко перемінював ся на пополох і безладну втіканину. А товариші гнали слідом за ними, валячи одного за другим із заду на землю. Перед ними було чисте поле, а недалечко темний, запахущий ліс. Колиб їм удалось добігти до нього, то були-б спасені; ніяка монгольська сила не здужала-б їм тут нічого зробити.

— Далі, товариші, далі, — до ліса! — кричав Максим, і без віддиху, мовчки, кроваві й страшні, мов справді дикі звіри, гнали товариші наперед себе втікаючих Монголів у напрямі до ліса. Тугар Вовк одним поглядом переглянув положення обох сторін — і зареготав ся!

— Щаслива дорога! — крикнув він у слід за молодцями — на тій дорозі ми ще здиблемо ся!

І живо він відділив частку Монголів і післав їх горою на тухольський шлях, щоб зайшли молодців із переду, від ліса. Він знав добре, що його Монголи в пору поспіють. А сам з рештою Монголів пустив ся на здогін за Тухольцями.

Три тумани куряви стояли на полі над Опором; три громадки людей гнали за собою тим полем. Перша бігла громадка переляканих, розбитих Монголів; за ними здоганяючи їх наші молодці під проводом Максима, а за ними головна сила Монголів під проводом Тугара Вовка. Третій відділ монгольський, висланий Тугаром горою на впереїми, швидко десь заховав ся і щез, незавважений роз'яреними в своїй погоні молодцями.

Нараз утікаючі Монголи спинили ся, стали. Перед ними показала ся несподівана завада: глибокий, у скалі викутий вивіз — початок ту-

хольського шляху. Вивіз був у тім місці майже на два сажні глибокий; стіни його стрімкі й гладкі, так що злізти в долину зовсім не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядови втікачів, які могли надіяти ся, що тут же за ними і на них скочить другий ряд. У смертельній тривозі, яка й найбоязливійшому нерозуму у остатній хвилі додає відваги, зупинили ся Монголи і обернули ся лицем до своїх противників. В тій хвилі блиснула їм несподівана надія: за слідом противників побачили настигаючих своїх одновірців — і руки їх мимоволі вхопили за оружжя. Але сей наглий вибух відваги не був в силі спасти їх. Мов розгукана буря впали на них тухольські молодці ломлячи й друхочучи всі завади — і похнули їх до пропасти. З зойком повалились ті, що стояли з заду, на дно вивозу, коли тим часом передні конали від мечів і топорів тухольських. Тепер молодці самі опинили ся над стрімкою стіною вивозу і затремтіли. Тут із заду настигає Тугар Вовк з Монголами, а з переду отся страшна пропасть! Що діяти? Хвилі розваги досить було для Максима. Вид лежачих на дні вивозу потовчених Монголів навів його на добру думку.

— Задній ряд нехай оберне ся лицем до Монголів і стримує на хвилю їх нагін, а передній кидай монгольські трупи в вивіз і скачи на них! — крикнув він.

— Гурра! — закричали радісно молодці, сповняючи його розказ. Застугоніли теплі ще монгольські трупи, падучи до долу, — зяснила для наших молодців надія ратунку. А в тім надлетіла монгольська погоня, Тугар Вовк попереду.

— Ні вже, — кричав він, — сим разом не уйдете мої руки! — І своїм важким топором повалив першого стрічного противника, що вчора ще був його найвірнійшим лучником. Зойкнув смертельно ранений і впав під ноги боярина. Товариш його замахнувся топором на Тугара, щоб помститись смерті товариша, але в тій хвилі його з двох боків піднято на монгольські списи. Цілий перший ряд молодців упав по короткій опорі. Сеж були самі найслабші, поранені в попередній битві, що в погоні бігли з самого заду. Але все таки Монголів на хвилю вони спинили, а їх щасливійші товариші були вже безпечні на дні вивозу.

— Стійте! — кричав до своїх Максим, — в ряди і під стіну вивозу! Коли схотять гнати ся за нами, то тут їм справимо кроваву купіль.

— Перший ряд скачи за ними — командував у нерозважнім запалі Тугар Вовк — і скочив перший ряд Монголів, але не встав уже живий, ба, многі й до землі не долетіли живі, стрічені в повітрі топорами молодців.

— Гурра! — закричали ті, радіючись. — Ану другий ряд, скачи також!

Але другий ряд стояв над вивозом і не квапив ся скакати. Тугар Вовк побачив свою помилку і швидко вислав сильний відділ низше, щоб із долини замкнути вихід вивозу.

— Тепер не уйдуть нам пташки, — радував ся він. — От уже мої ловці надходять! Ану діти, далі на них!

Скажений крик Монголів залунав у вивозі, тут же під ногами Тугара Вовка. Се був відділ висланий горою на впереїми; в низ вивозом він ударив тепер на Тухольців.

— В низ вивозом утікаймо! — скрикнули молодці, але один позирк переконав їх, що вся

надія на ратунок пропала. При вході в низу чорніла ся вже друга куна Монголів, що йшла напроти них, щоб їх зовсім замкнути в тій кам'яній клітці.

— Аж тепер смерть наша! — сказав Максим, обтираючи о кожух забитого, при його ногах лежачого Монгола свій кровавий топір. — Товариші, сміло до остатнього бою!

Тай смілож виступили вони! Добуваючи остатніх сил ударили на Монголів, і не вважаючи на некорисну, згористу місцевість, що сприяла Монголам, ще раз змішали їх, ще раз завдали їм велику страту. Але Монголи силою свого розгону поперли їх у долину і розбили їх ряди. В героїській обороні падали молодці один за другим, тільки Максим, хоч бив ся як лев, прецінь не мав іще рани на своїм тілі. Монголи уникали його, а коли тисли ся на нього, то тільки в надії витрутити йому оружжя з руки і взяти його живого. Такий був виразний наказ Тугара Вовка.

Ось наступив і другий відділ монгольський з долини; молодців стиснено в тій безвихідній кам'яній клітці, приперто їх до стіни, і лиш тільки вільного місця було перед ними, кільки могли його зробити своїми мечами та топорами. Але руки їх зачали ослабати, а Монголи пруть ся і пруть ся на них, мов хвилі повені. Вже деякі, стративши всяку надію і бачучи неможливість дальшої боротьби, на-осліп кинули ся в найгустіші ряди Монголів і в одній хвилі погибали, розсікані топорами. Інші, шепчучи молитви, тулили ся ще до стіни, мов вона могла дати їм яку небудь поміч; треті хоть і ніби боронили ся, але безтямно, машинально махали топорами і смертельні удари Монголів

заставали їх уже трупами, нечутливими й бездушними. Тільки невеличка горстка найсильніших — п'ять їх було — оточивши Максима, держала ся ще просто, мов шпиль скали серед розгуканої заливи. Три приступи Монголів відбила вже та горстка, стоячи на купі трупів, мов на башті; вже мечі й топори в руках героїв затупили ся, одіж їх, руки й лиця скрізь заплили кровю, — але все ще різко і виразно відзивав ся голос Максима, що закріплював товаришів до оборони. Тугар Вовк на пів гнівно, на пів з подивом глядів на молодця з гори.

— Йй Богу, славний молодець! — сказав він сам до себе! — Не дивуюсь, що він очарував мою доньку. І мене самого він міг би очарувати своєю рицарською вдачею!

А потім, обертаючи ся до своїх Монголів, що стояли над берегом яру, він крикнув:

— Далі, скачіть на них! Нехай скінчить ся та різанина. Лиш сего (показав Максима) не тикайте!

І разом, мов важка скала, скочили Монголи з гори на непобіджену ще купку героїв і повалили їх на землю. Ще раз залунали скажені крики, ще борикали ся на-під-сили Монголи з Тухольцями, але не довго. На кожного з героїв навалила ся ціла юрба Монголів — і всі полягли головами. Тільки Максим сам один стояв іще, мов дуб серед поля. Він розсік голову тому Монголови, що скочив був на нього, і саме замахнув ся на другого, коли в тім якась сильна рука залізним стиском ухопила його з заду за горло і кинула ним до землі. Упав підступно повалений Максим, і над ним почервоніле від гніву й натуги нахилило ся лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насмішливо кричав боярин, — бачиш тепер, що я вмію додержати слова? Ану, діти, закуйте його в залізні пута!

— Хоч і в путах, я все буду вольний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе на душі! — сказав Максим.

Боярин зареготався і відійшов від нього давати порядок монгольському війську, якого число сильно змаліло в тій кровавій різанині. З головною частиною оставших іще Монголів Тугар Вовк пішов до своєї хати; решті велів обсадити нещасний, тепер трупами завалений вивіз. Виділивши всіх здорових до стереження вивоза, сам він з невеличкою рештою і взятим до неволі Максимом мав вернути ся до табору.

Прокляті хлопці! — буркотів боярин переглядаючи свої страти, — скільки народу понівечили! Ну, але чорт бери Монголів — їх не шкода! Коб тільки мені по тих трупах дійти до влади й сили, — обернув ся б і я лицем проти них. Але сей поганець, сей Максим, — то мені борець! А хто знає, мож й він міг би послужити до моєї цілі? Треба використати його, коли його маю в руках. Він мусить служити нам за провідника в горах, бо чорт їх там знає, який се той їх шлях і чи нема де на ній яких манівців. Тепер, коли він у моїх руках, треба приєднати, вкоськати його троха, хто знає на що ще може він пригодити ся.

А тим часом Монголи готовили вже конний до від'їзду. Максим, скований за руки і за ноги в тяжкі ланцюхи, кровавий, просто-волосий, із пошарпаною на шматки одежою, сидів на камені над річкою, німий, з затисненими зубами і з роспукою в серці. Перед ним, на полі і в вивозі кунами лежали нестиглі ще,

пошматовані і кровю обризкані трупи його товаришів і ворогів. Які щасливі були ті трупи! Вони лежали так тихо, так сумирно на своїй кровавій постелі, без гніву, без муки, без ворогованя. Вони сьміялись тепер зі всяких пут. із цілої сили великого джівгісхана, а його кусень зеліза зробив бездушним знарядом у руках дикої самоволі, жертвою кровавої пімсти! Які щасливі були трупи! Вони, хоч покалічені, носили на собі образ і подобу людську, — а його отсі пута в одній хвилі зробили скотиною, невольником!

— Сонце праведне! — кликнув у своїй душевній муці Максим, — не вжеж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах? Не вжеж ти так часто своїм ясним усьміхом витало дні моєї радості на те лише, щоб сьогодні повитати моє бездонне горе? Сонце, не вжеж ти перестало бути добрим богом Тухольщини, а стало ся опікуном тих лютих дикунів?

А сонце сьміяло ся! Ясним, горячим промінєм воно блискотіло в калужах крові, цілувало посинілі уста і глибокі рани трупів, крізь які витікав мозок, вистирчували теплі ще людські тельбухи. І таким самим ясним, горячим промінєм воно обливало зелений ліс і чудові запахущі цвіти і високі полонини, що купали ся в чистім лазуровім етері. Сонце сьміяло ся і своїм божеським, безучасним усьміхом ще дужше ранило роздерту Максимову душу.

VI.

Дивний сон снів ся Захарови Беркутови. Здавалось йому, немов нині їх дорічне сьвято

„Сторожа“, і вся громада зібрана докола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях. Отсе він, найстарший віком у громаді, перший наближає ся до сьвятого каменя і починає молити ся до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чутя опановують його серце підчас молитви; щось щемить у нього в глибині душі — і сам він не знає, що такого. Він молить ся горячо, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, горячійша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада потрясена нею паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робить ся кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облїтають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здрігає ся — і разом, звільна перехиляючись, сьвятий камінь рушає ся з місця і з страшенним лускотом валить ся на нього.

— Що се може значити? — питає сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастє чи нещастє? радість чи горе? — Але він сам не міг знайти відповіді на те питанє, тільки сон сей лишив по собі якесь важке прочутє, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те прочутє! Саме по полудни настигли страшні, несподівані вісти до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла

на місце бою, але зупинилась оподалик, побачивши кроваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім окружений хмарою Монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збудування боярського дому, погинули в нерівній боротьбі з тими наїздниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її затремтів старий Захар і гірка сльоза покотила ся по його старім лиці.

— От і сповнив ся мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кождому, але славно вмирати, се не кождому лучав ся. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпив ся духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тисли ся люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їх ворог. Перший раз від коли засіла Тухля, рада громадська зібрала ся нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та кіс, серед на пів тривожного, на пів войовничого гамору. Без порядку мішали ся старці з молодцями, оружні з безоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістий про ворога або голосно оплакуючи своїх погіблх синів.

— Що діяти? що починати? як боронити ся? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боро-

нити ся від Монголів до остатньої краплі крови. Особливо молодіж наставала на те.

— Ми хочемо згинуті, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах вйдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити Монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишив ся, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло, і не мені старому радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відібемо Монголів, особливо зваживши, що се нам не так то й трудно зробити. Сини наші погинули з їх рук, кров їх обagriла нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відібемо їх від свого села? Ні, а тільки відбиті від нашого села вони з подвійною лютістю кинуть ся на інші села. Не відбити, але розбити їх, се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізвали ся против неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцює славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад,

а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб оточити Монголів, не то вже, щоб побороти їх в отвертій битві. А без того як ми розібемо їх? Ні, ні! За мала наша сила! Щастє наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був поквнути свою молодечо-горячу думку, коли в тім дві несподівані події значно піднесли настрій тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та деревляних тримбіт аж три громади уоруженої молодіжи. Кожда громада несла наперед себе боеву хоругву; охочі, сьмілі їх пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна Тухольцям поміч верховинських і загірних громад. Хлоп в хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привитаня. Любо було глядіти на ті здорові, румяні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почутєм того, що їм прийдесть заступати своїми грудьми все, що найдорожше у них на сьвітї, що на їх оружє вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх Тухольців стрітив їх прихід; тільки матері, що саме сьогодні стратили своїх синів, заридали на вид того найкрасшого цвіту народного, котрий завтра може так само поляже скошений і потоптаний, як полягли няні їх ясні соколи. Заскимвіло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначував ся би серед

них його Максим. Та ні, годі! мертвого не вернеш, а живий живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли в тім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісниною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдиранім гилем та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечнійше їхати по лісі не зачіпаючись о галузе, їхала що кінь доскочить якась людина. Хто се такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами на верх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїзжу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але виїхавши з ліса та наблизившись над стрімкий обрив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимої Монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і всім на диво показала ся жінщина, в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, сьмілої дівчини. Та вона очевидячки й не дивилась на них, але лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озирати ся за стежкою, куди можна би спустити ся в долину. Швидко її бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого, черпіргатого листа папороти та колючих ожин. Цевним кроком, мов від

роду до того привикла, зійшла стежкою в долину, і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що Монголи надходять, перед вечером будуть тут, то щоб ви приготувалися, як їх прийняти.

— Ми знали се, — загули голоси з громади, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприємні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погинуло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч очевидно почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготувані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Позволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар, — здоров і живий! О Боже! Деж він? Що з ним діє ся?

— Не лякай ся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі? — скрикнув, мов громом прошиблений Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я-ж тепер просто з монгольського

табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав імя твоє в неславу!

— І щож він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку — (тут голос її ще дужше затремтів) — я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Не вжеж Тугар Вовк погіб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, від коли... зрадив... свій край і пристав... у службу Монголів.

— Сего можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! прийма мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій син! мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу. — Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку, — може він іще не страчений, може нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти Монголів перед тісною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити

голодом. Треба тільки поробити засіки в вивозі при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжє, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. Тут — казав Максим — побідите їх, або нїде инде! Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіми, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростував ся, а далі з простертими раменами наблизив ся до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він, — тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мого сина, — з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я лекше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи кинула ся Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, — він поверне ся тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог допоможе нам розбити її, то чей ми й його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дав ся чути крик тухольських вартових: „Монголи! Монголи!“ — і в слід за тим прибігли вартові голосячи, що Монголи в незліченій силі показали ся в долині над Опором. Тут приходилось рішати ся живо, що діяти, як боронити ся? Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити Монголів у тухольську кітлинку і тут обскочивши їх вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси противні тій радї — і швидко громада рішила ся. Всї кинули ся до своїх хат, аби хоронити своє добро в лісах. Сторонські молодці що духу рушили на горішний бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди Монголам пройти. Страшний розрух зробив ся в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скрип деревляних двохколїсних телїг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котили ся по горах. Сумно прощали Тухольці свої хати й подвіря й огороди та засїяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дїтий, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлїбом і одежею. Курява стояла над селом; тільки потїк сріблистою водою шумів собі як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тїснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жалїючи своїх дїтий, що покидали отсю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тїснини, щоб своїм величезним, кам'яним тїлом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копнїм майдані за селом, — а ревучий водопад переливаючись у кармазинових промінях заходового сонця, непорушним, кровавим стовпом стояв над опустїлою тухольською кїтловиною.

Вже зовсїм опустїло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все житє сеї долини. Сїдало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темні смерекові ліси докола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов переда-

вали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала; повітре хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від якого дрож проймала й найсмілійшого. А далеко-далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси, бебетіли олені, ричали тури. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною, живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітре диким вереском і спускаючись над Тухлею. Се віщуни і невідступні товариші орди, гайворони та круки тягнуть незліченими стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство беть ся в повітрі, розривається плахтами і кидається в різні боки, мов хмари биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрили ся чорними гістьми, а гамір їх клетотів, мов кипяток у величезнім китлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї китловини, гляділи Тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінив ся. Мов через прорву в тамі валить ся осіння повінь, так почали в китловину валити ся чорні почвари з страшенним криком. Ряди тесли ся за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупиняли ся вийшовши з тісного гирла, формували ся в довжезні ряди, посували ся звільна, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім кони страшний велитень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов що хвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. З страшним криком кинули ся перші ряди Монголів на хати, щоб по своєму звичаю різати, грабувати, — але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидались Монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки й плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна, — в селі ніхто не показував ся.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка, — зачули нас, поховали ся!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати, — відмовив Бурунда. — Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний — успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі Тухольці так чисто винесли ся з села. І хоч успокоював бегадира, то все таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тисли ся через тіснину, чим раз густійше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було в вивозі і безпечно підійшли Монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли в тім разом з верха стіни посипалось величезне каміне на Монголів, калічачи та розбиваючи їх.

Зойк напасників, ранених і повалених на землю вдарив під небо. Закракала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подавати ся в зад і в боки, коли в тім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм на впереїми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинув ся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміне на їх голови і не одному з вояків джінгісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голоснійше гримів голос Бурунди: „Далі, заячі серця, далі за мною!“ — і нові купи неважаючи на новий град каміня поперли ся в вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого з гори каміня.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом Монголам сипнути на них стрілами. Зойки розлягли ся на горі — і голосно завили з радости Монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тількиж се все не було би стримало завзятого Бурунду, коли-б у середині, на скрутї вивозу, не показала ся несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінем. А тут Тухольці нападали чим раз лютійше, каміне сипалось мов град,

Монголи падали один за другим, — і Бурунда побачив в кінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути Тухольців з верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта Монголів, що лишилася зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з праці, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав важко дихучи Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лиця.

— Покиньмо їх на тепер, нехай тішаться! — сказав Тугар Вовк.

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого джінгісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але що ж тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожкою в темне гирло вивозу, з якого ще видобувалися страшні стогнання смертельно ранених, недобитих Монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назношено драбин і за радою Тугара Вовка позбивано їх півперечними жердками немов у широку стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже Монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрітили їх Тухольці, але не вдіяли нічого Монголам, бо коли один та другий упав поразений, то інші дви-

гали велику драбину дальше, а на місце зраненого прискакували сьвіжі. А рівночасно задні ряди Монголів пускали в гору свої стріли і присилювали Тухольців подати ся в зад. Страшна драбина живо наближала ся до стіни. Трівога почала опановувати Тухольців...

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при помочи Мирослави і заходив ся перевязувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли в тім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Щож я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопила ся з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійте ся! — сказала вона Тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, — а ви ратища в руки і плазом до долу! Аж коли передні покажуть ся до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали Тухольці ниць до долу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинати ся горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали Тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип щиблів, сапанє мужів, брязкіт їх оружия — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні, страшні голови з маленькими, блискучими очима. Очи

ті тріваюно, несхибно, мов закляті глядять на лежачих Тухольців, але голови піднімають ся висше, чим раз висше; вже під ними видніють ся рамена, плечі окриті мохнатыми кожухами, широкі груди, — в тій хвилі з страшним криком зривають ся Тухольці, і ратища їх разом, глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішанє, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, проклятя, стогнання — і мов тяжка лавіна валить ся ворог долі драбиною до долу, обалюючи за собою слідуєчі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кровавих, трепечучих і ревучих тіл людських валять ся з гори величезні брили каменя — і понад усім тим пеклом, на пів закритим заслоною ночі, вириває ся в гору радісний оклик Тухольців, жалібне вите Монголів і грімкі, страшні проклятя Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані, мов скажений, рвучи собі волосє з голови, а в кінці, не тямлючись з лютости, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций! — кричав він, скрегогучи зубами, — подвійний зраднику, — се твоя вина! Ти запровадив нас у сесю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він похиливши лице й затиснувши зуби сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу джінгісхана. Я не винен тому, що ті смерди опирають ся нам. Вели

розложити ся війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони перснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листе перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда, — щоб вони по-ночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, аби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучають ся по дорозі, — все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горох від стіни.

— Добре, боярине, — сказав він в кінці, — я зроблю по твоєму, але завтра все таки мусиш отворити нам дорогу з сеї западні, а ні, то горе тобі! Се моє останнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернув ся від боярина і пішов до своїх Монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село і очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогови покривкою для нічного нападу. Радісно закричали Монголи — вони давно вижидали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прориваючи огнен-

ними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотив ся низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кровавим полум'ям. Із стріх бухав огонь у гору, немов то присідав, то підскакував, хочачи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелило ся плазом, золотило ся іскрами, меркотіло, філювало мов огняне озеро. Хруськіт упадаючих кроків і стін котив ся глухо по долині; стіжки збіжа й сїна виглядали, мов купи розжареного вугля, а з їх середини де де пролизували ся біляві огневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітрі викидаючи огнисте, горюче листе, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська долина виглядала тепер мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі Монголи, вкидаючи в огонь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанєм грепнула до долу підтята монгольськими сокирами пра-стара липа, свідок громадських копних зборів. Повітре в тухольській китловині розігріло ся, мов справді в китлі, і живо схопив ся з гір страшний вітер, що курбелив іскрами, рвав горючу соломку і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз від роду побачив такий блиск; перший раз розігрів ся в своїм холоднім кам'янім ложі. Може зо дві години тривала пожежа, якій з високих берегів, німо, з виразом безспільних жалощів придивлялися Тухольці. Тоді Монголи почали гасити недогарки, вкидаючи їх у потік і заходились обкопувати свій табір широким ровом. Посеред табору в одній хвили виставлено шатри для старшин, — решта війська мала ночувати під голим небом, на розігрітій пожежою землі.

І знов стемніло ся в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але сього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежою опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або поплило долі потоком. Прийшлося спати війську і стояти варті на потемки, — рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемніло ся. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по таборі, оглядаючи окопи й варті поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнувати ся нічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі по троха втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищало ся світло: се горів-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий огник мигкотів і шкварчав і димив, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намета. Пусто і непривітно було в наметі, так само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметі, зайнятий важкими думами. Згірді слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар в лице, — разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзку дорогу попав ся.

— Пета обіцяв мені ласку джінгісхана, — воркотів він, — а сей поганець трактує мене як пса. Невжеж таки я слуга їх, найнизший із слуг сього невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Щож,

чи підлягати йому? А вжеж! я в його руках! я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, — де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна-б — от наприклад його самого проміняти за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох Монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли Монголи, — здавалось, що повітре тухольської долини не сприяло якось острій монгольській дісципліні...

Але деж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюхи, як раз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвіря, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив, ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких Монголів. Його привезли сюди на кони, а коли прийшов наказ тут зупинити ся і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турава, не пильнував його, але про втеку не було й мови, бо купи Монголів раз у раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добичею. Максим не знав, що дієся довкока нього і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний милевий знак. У голові його було пусто, думки не клеїли ся до купи, навіть вражіння не хотіли вязати ся в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одно тільки чув виразно, що ланцюхи тиснуть його, мов залізні, холодні гадюки, і що вони

висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажервілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав горячим повітрям, — Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинуть, полетіти в повітрі отакою золотою іскрою і згаснути там, у яснім, холоднім блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!... Ось і його батьківська хата заняла ся, полум'я бухнуло по під дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверима до хати, і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак самому поселити ся в Беркутовім житлі. Мов мертвий глядів Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обриває ся, щось палахкоче й нить; а коли грянуло пожарище, повалила ся покрівля, розсїли ся угла його рідної хати і бухнуло з розжеврїлої огняної маси ціле море іскор під небо, — Максим скрикнув болїзно і зірвав ся на рівні ноги, щоб бігти кудись, ратувати щось, — але поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений упав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, п віяло горячим, гірким димом по долині, вже затих бовбий крик Монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різались з Тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвіздилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробило ся в монгольським таборі, а Максим усе ще лежав мов мертвий насеред дороги, проти згарищ своєї рід-

ної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кровавини пасмугами вкрите лице; груди його ледво-ледво піднималися — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. В такому положенні знайшли його Монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! живий! — завили радісно Монголи, і нетямного, ослабленого підхопили по під руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такому страшному і оплаканому стані. Свіжо промите лице було бліде-бліді, аж зелене, губи потріскались із жару й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрожали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержати ся і сів на землю. Монголи віддалили ся; боярин довго, німо, в задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а всеж таки неохідну смерть — бо сеж прецінь певна річ, що Монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучить ся тягати його з собою, заріжуть як худобину і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів цього бідного хлопця? Чи за те, що він уратував життя його доньці? Чи може за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську сміливість і отвертість? Чи може за те, що він хотів зрівнати ся з ним? Отжеж тепер зрівнали ся:

оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взятю Максима до неволі, старався піддобритись до нього, не із співчуття, а з хитрости, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до Монголів, вести їх через гори, і обіцявав за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що Монголи забють його. — Нехай бють! — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст; тількиж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось мов крига тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він починав розуміти, що Тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою влади, все таки не було ще на стільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього. Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі, на-пів мертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно, — що се сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голосом Максим, — дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити віль-

ним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим на половину не розумів а на половину не вірив словам і доброті боярина, то всеж таки ослаблене його, голод і втома надто голосно домагали ся для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу осявив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного мяса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким як ти треба жити, а не про смерть думати. Житє — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Житє в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — красша смерть!

— Ну... так... розуміє ся, — мовив боярин, — але-ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи Монголів через гори... Ні, красше вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усьміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавиш ся, — знов усьміхнув ся боярин. — Оджеж, небоже, діло таке. Твої Тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміє ся, їх опір тільки

сьміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очи Максимові розгоріли ся радістю на сю вість.

— Обскочили вас Тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — І вийти відси не можете? Ну. то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці цїпкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуй ся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх Тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловили нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам кwapно дїе ся.

— І щож я можу вам у тїм порадити?

— А от що. Я думаю нинї ще йти до твоїх Тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе в замін за вільний прохїд. Так отже надіюсь, що ти скажеш менї те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше предложене.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чомуж не пристануть?

— Тухольці будуть бити ся до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи може мали-б за таку нужденну заміну, як я, допустити ся зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусїли-б тоді бути зруйновані оттак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Аджеж за мала спла твоїх Тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечером! На що тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до Тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори щиро, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Не спроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кожному до серця трафляє, — він тебе мусів його навчити. Аджеж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так скажено за ні-за-що били ся з Монголами, як би певно не били ся за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити Тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що жите твоє залежить від волі якого небудь Монгола.

— Що моє жите!... — сказав спокійно Максим. — Я не стою о жите! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилила ся запона намета і швидким кроком ввійшла до намета Мирослава. Вона бистро зирнула довкола, і не звер-

таючи уваги на батька, кинула ся до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона. — Мене мов тягло щось сюди! Соколомій, Максиме! Що з тобою дів ся?

Максим сидів, мов остовпілий, не зводячи очий із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були мов великодний дзвін для нього, мов оживляюча роса для зівялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слізми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров. Як радісно. як тепло зробило ся в серці у Максима при її наближеню, за дотиком її мягкой руки! Як горячо забила ся кров у його грудях! Як сильно розбудила ся любов до життя! А тут ланцюхи тиснуть немилосердно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кровавий ніж монгольський! І та згадка в тій щасливій хвилі гадюкою вповзла в його серце і з очий його бризнули слези.

— Мирославо, — сказав він, відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужшої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть, — ти знов збудила в мині любов до життя!

— Милій мій! — сказала Мирослава, — не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

— На що мені надії? Надія не розіве тих ланцюхів.

— Але мій батько розіве.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов се зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до Тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили Монголів із сеї долини — і жадає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця Тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив сей чим далі, тим більше переміняв ся на радість.

— Тату, — сказала вона, — правда се?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів се не могло статися.

Мирослава у усміхом, повним безмежної любови, поглянула на Максима, а потім обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще, — але се стояти буде хвилю. Його намет поуз мойого.

— То йдиж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі се слово.

— Ти наклониш?

— Побачиш! Іди лишень!

Причарована дівчина! — воркотів сам собі боярин, виходячи з намета. — Причарована, не инакше! Сама йому на шию кидає ся!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обвівши руками шию Максимову і цілуючи його бліді, спечені уста, — не жури ся! Монголи відси не вийдуть — тут їм усім погібати!

— Ох, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказав Максим, — рад би я сьому вірити, але надто велика їх сила, за слабі наші Тухольці.

— Нам прийшли в поміч Загіряне й Верховинці.

— Збруї доброї не мають.

— І про се не бій ся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі — хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати каміне аж до середини монгольського табору.

— І хтож се таке вигадав? хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивляла ся не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонічко зійде з за Зелеменя, п'ять-десять таких машин буде кидати каміне на голови Монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

— Житє моє! — сказав він, — ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава, — я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу введе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах покотив ся глухий гуркіт грому.

— Гримить, — сказав Максим — ну, і щож з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава, — се смерть Монголів! Се більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнула ся по наметі, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилила ся до Максимового лица і шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могутчою рукою шарпнений, зірвав ся Максим, аж забрязчали на нім ланцюхи.

— Дівчино! чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї на пів з трівогою, а на-пів з глибоким поважанєм. — Хто ти і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти певно дух того Сторожа, котрого звуть опікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, мій мій, — сказала дивна дівчина. — Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала-б жите своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немов би я міг бути щасливим без тебе!...

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: утікай із сього табору, зараз!

— Як утікати? Аджеж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш прецінь, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми сей золотий перстїнь: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечного проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бій ся. Я тут з батьком лишу ся,

— Алеж Монголи дізнають ся, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, не хочу сього.

— Алеж не бій ся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав уперто Максим.

В тій хвилі війшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показав ся ще неласкавійшим до нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами, і ледво-ледво згодив ся на неї. Боярин чим раз виразнійше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чим раз тіснійше зступали ся штаби залізної клітки.

— А що? — сказав він різко, не дивлячись ні на доньку ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові у Мирослави.

— Все добре, тату, — сказала вона, — тільки —

— Тільки що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах иньшого; тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери! — відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюхів і йди з ним до Тухольців. Ось перстїнь від Пети; з тим перстєнем варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! „Заведи його до Тухольців“, а то значить, сам собі вирви з рук остатню поруку вдачі. Тухольці полоняника візьмуть, а мене проже-

нуть! Ні, сього не буде. Я йду сам, і без його слова.

Засумувала ся Мирослава. Її ясні очі покрили ся сльозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знов припадаючи до Максима, — зроби так, як я тобі раджу: візьми сей перстїнь!

— Ні, Мирославо, не бій ся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощанє Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибїль, хоч і як силкувала ся не показувати сього по собі. Украдкой поцілувавши його і горячо стиснувши його руку вона вибігла з намета за своїм батьком. А Максим лишив ся сам у боярськїм наметі, з серцем, що трїпалось від якоїсь неясної мішанини радості й тривоги й надії.

VII.

— Що се за стук такий у лісі? — спитав боярин у своєї доньки, йдучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дрова рубають, — відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? у ночі?

— Зараз буде день.

І справді, ледво сказала се Мирослава, коли в тім на високих кам'яних обривах, що стїною окружали тухольську кїтловину, тут і там замиготїли искри: се Тухольці кресали

огонь і розкладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже довкола цілої долини запалали огнища довгим рядом, немов заблискотіли серед пітьми очі величезних вовків, що готовилися скочити в долину і пожерти монгольську силу. Коло кожного огнища купами снували якісь темні постаті. Цюканє сокир залунало з подвійною силою.

— Що вони роблять? — спитав боярин доньки.

— Дерево обтісують.

— На що?

— Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далі через табір. Денеде варта зупиняла їх — приходилось показувати начальницькі знаки, щоб пропустила. Вартові дивилися з тривогою на огнища, будили своїх начальників, але ті видячи, що Тухольці держать ся спокійно, веліли їм не робити крику, а тільки мати ся на острозі. Що позапалювали так много огнів, се ще й ліпше для Монголів — не зроблять скритого нападу. Можна спати спокійно, доки ті огні горять, бо й так завтра чекає військо велика праця.

А Тугар Вовк з дочкою вже й минули табір і перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої кам'яної стіни. Довго ходили вони, шукаючи стежки під гору, поки в кінці між корчами та папоротями не відшукала її Мирослава. З трудом почали обов'язувати дерти ся в гору.

— Хто йде? — крикнули в горі голоси від огнища.

— Свої! — сказала Мирослава.

— Що за свої? — скрикнули Тухольці, заступивши стежку. Живо пізнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мій батько. Бегадир монгольський вислав його для мирних переговорів з нашими старцями.

— До якого біса нам переговорів? Коби борзо сонічко на небо, не так ми з ними переговоримо ся.

— От які ви сьмілі! — сказав усьміхаючись Тугар Вовк. — Ну, ну, до такої радості не довго ждати. Та тільки не знати, чи вашим матерям се буде така радість, видіти ваші голови на монгольських списках!

— Цур твому слову, вороне! — скрикнули Тухольці обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрював їх Тугар Вовк, — я-ж не бажаю вам того, а тільки кажу, що се не було би добре. І власне щоб вас охоронити від такої долі, я й хотів би переговорити з вашими старими. Бо жаль мені вас, молоді, нерозважні діти! Ви готові йти сліпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи ні. Але старі повинні розважити.

Так гуторячи боярин наблизив ся до огнища, при котрім майстри обтісували дерево, інші в обтесаних уже стовпках довбали діри, інші бортили борти та притісували чопи.

— Що се ви робите? — спитав боярин майстрів.

— Згадай, коли мудрий! — відповіли ті з насьмішкою, збиваючи пообтісуване дерево до купи в виді воріт із сильними поперечниками і звязуючи пару таких воріт горою і сподом

подовжними платвами з грубого делиня. Боярин зирнув і аж руками об поли вдарив ся.

— Метавка! — скрикнув він. — Хлопи, а вас хто навчив робити таку посуду?

— Були такі, що нас навчили, — відказали майстри і прийняли ся з сильного букового пня витісувати щось на подобу величезної ложки, котра держаконм мала бути встромлена в грубу, сильно скручену ливу, нап'яту між стовпками передніх воротець і скручувану чим раз сильнійше при помочи двох корб, прироблених до стовпків. А в широку жолобину на другім кінці мало вкладати ся каміне; пружність скрученої ужви мала кидати те каміне з ложки далеко на Монголів.

Тугар Вовк озирнув ся кругом: коло кожного огнища майстри — (а в Тухольщині кожний селянин був майстер) — ладили таку саму посудину, а молодці, жінки й діти крутили ужви.

— Ну, горячо прийдець ся нашим Монголам під такими посудинами здобувати собі вихід із сеї ями! — подумав Тугар Вовк, ідучи з донькою дальше в ліс убитою доріжкою, до поляни, серед якої горіло велике огнище, а довколо нього сиділа згромаджена рада тухольських старців.

— Мирославо, — сказав по хвилевій мовчанці Тугар Вовк, — чи се ти навчила їх робити метавки?

— Я, — відповіла Мирослава і пильно погляділа на батька, надіючись вибуху його гніву. Але ні! По лиці боярина перемигнув вираз якогось задоволення.

— Добре, доню! — сказав він коротко.

Мірослава здивувалась, не знаючи, що значить ота зміна в успособленю її батька, не знаючи, що його віра в щасливу вдачу монгольського походу, а тим більше в додержане монгольських обіцянок дуже вже похитала ся і що боярин у таким разі з конечности мусів чіпати ся громади, і поступок доньки був йому в тім пожаданою опорою.

Наблизили ся вже до поляни, на якій усю ніч сиділи безсонні, радою заняті старці тухольські. Була се простора поляна, похилена троха на полудень, а від півночи замкнена стрімкою скалою мягкого карпатського лупаку. Величезні смереки окружали поляну в півокруг від сходу, полудня й заходу, так що сонце тільки на найвисшій вершці полудневого стояння могло зазирнути до неї. Поляна була давно колись уся вимощена кам'яними плитами, котрі тепер поросли мягким руном моху та корчами чешіргатої папороти. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої в скалі викутої яскині в виді склепу, зовсім відкритого на полудне. Стіни склепу стояли сірі, без ніякої оздобы, сподом були в камени викуті лави й заглибини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленищах видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу, виковану з каменя випуклясту півкулю, за-вбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною.

Се була давня тухольська контина, де діди теперішнього покоління заспалли свої молитви найвисшому творцеві життя, Дажбогови-Сонцю, котрого образ означала на стелі викута золотовінчана півкуля. Хоча християнські

монахи давненько вже охрестили тухольський нарід, то все таки він довгі ще часи молячись у корчинській церкві християнському Богу, не покидав і своїх прадідівських богів, і дорога до „Ясної поляни“ ніколи не заростала, вічний огонь серед поляни ніколи не вгасав — (відти й назва її „ясна поляна“), — а й перед невеличкими боковими вівтарями Лади й Діда частенько курив ся пахучий яловець і тріпотали ся різані їм у жертву голуби — дар тухольських дівчат і парубків. Але звільна нарід забував про давніх богів. Сьвященники надзирали острійше за тим, аби люди не молились по давньому; молодіж перестала приносити дари Ладі й Дідові; діти виростили не чувши нічого про давніх богів і давні звичаї; тільки між старцями денеде хоронились іще останки давньої, вільної, чисто громадської релігії, котра дозволяла кожній громаді мати свого окремого бога (як Тухля мала свого Сторожа), котра не лякала людей карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала іменно саму смерть, смерть тіла й душі для людей неправедних. Нова релігія, зроджена далеко на сході, запанувала на нашій землі, а радше змішала ся з нашою давньою релігією, і тільки та сумішка дала їй можливість сумирно зжити ся з поглядами народа. Вимирали звільна старці, тямущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сміли визнавати її отверто, не сміли навчати її молоде покоління, але жили собі самотно, ховаючи свою віру в серці, з тим сумним переконанням, що разом із ними й вона зійде до гробу.

Одним із остатніх явних прихильників старої віри на нашій Русі був Захар Беркут.

І диво дивне! прихильність оту він виніс із Скитського монастиря, від старого монаха Акинтія. Чи старий дивовижний лікарь случайно тільки розповідав своєму ученикови про давню віру, так блиску до природи й її сил, чи може й його серце більше потягло до тої віри в противенстві до строгого византийського християнства, досить, що з побуту при старім монасі Захар виніс велику прихильність до старої віри і покляв ся бути їй до смерти вірним. У своїй Тухлі знав він про „Ясну поляну“, на якій давно вже погас вічний огонь і не курив ся пахущий яловець, і котру корчинські сьвященники окричали місцем заклятим і нечистим. Та хоч як опущена була Ясна поляна, то все таки доси ніхто не посьмів діткнути ся образу Сонця, т. є золотої бляхи, котрою він був окований, і той золотий образ усе ще яснів серед стелі контини, дожидajući проміня полудневого сонця, щоб у ньому розжевріти ся тисячами искор. По добрій волі прийняв на себе Захар Беркут догляд старої сьвятині; стежка, що видніла ся поперек поляни до печери, протоптана була його ногами; кожної весни, протягом більше вже як п'ятидесятьох літ, Захар виходячи за ліками пробував самітно, в молитвах і думах, на Ясній поляні тиждень, і по кождім такім пробутку вертав до села скріплений духом, з яснійшими і чистійшими мислями. Нераз тоді Тухольці з своєї долини бачили, як понад вершками смерек, що окружали Ясну поляну, вив ся синявими клубочками дим запахущого ялівцю, і говорили до себе: „Се старий старим богам молить ся“. І говорили се без насміху, без ненависти, бо Захар, хоч і не навчав нікого старої віри, та

за те тим пильнійше навчав усіх шанувати чуже переконанє і чужу віру.

Оттут то на Ясну поляну зішлись сеї страшної ночі тухольські старці. Великий огонь палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смереки, немов нагадуючи давні часи; в відблиску огнища яснів золотий образ сонця в яскини кровавим блиском; у задумі сиділи старці, слухаючи цюканя сокир по лісі та оповідань старого Захара про давню давнину. Дивний якийсь дух уступив нині в старого. Він, що ніколи не любив говорити про стару віру, нині розговорив ся, і то з таким сердечним жалєм, з яким говорив хиба про найблизші й найдорожші серцю діла. Він оповідав про діла Дажбога, про побіди Сьвітовиди, про те, як три сьвяті голуби, Дажбог, Сьвітовид і Перун сотворили землю з піскового зерна, як Дажбог три дні шукав на дні безодні, поки знайшов три зеренця: одно зерно пшениці, друге жита, а третє ячменю, і дарував їх першому чоловікови Дідові та його жінці Ладі; як Перун дарував їм іскру огню, а Сьвітовид волосинку, з котрої за його благословенством зробила ся корова й пастух, що його назвали Волосом. І далі розповідав Захар про жите перших людей, про велику потопу, від якої люди ховали ся в горах і печерах, про старих велетнів і їх царя, тухольського Сторожа, що розгатив тухольське озеро. Слухали тухольські старці тих оповідань, мов вістий про якийсь новий, незнаний сьвіт; багато такого, що вони говорили і співали в піснях не розуміючи, тепер ставало ясно і в суцільнім звязку перед їх очима, і Захар Беркут сам видав ся їм останнім із тих добрих велетнів-сторожів ту-

хольських, про яких добрі діла так само оповідати собі будуть пізні покоління.

Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці і разом виринули з лісової пільми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизилася до старого Захара, а боярин зупинився близь огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар, спокійно, мов про помершого.

— Так! При помочи отсего перстенья я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто се прийшов іще з тобою?

— Се я, старче, — сказав виступаючи перед нього Тугар Вовк, — чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю — ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чогож хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будете машини до кидання каміня, — нічим ви не врядите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Се добрий знак. Говори далше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза,

то половина кари, а його кара страшна, як кара божя! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу — край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого Джінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхности. Щоб укарати непокірного, вислав великий Джінгісхан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної частини тої сили, бажає по добру розстатися з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, — чи сяк, чи так, а Монголи розвалюють ваші засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хочуть тратити часу в вашій долині, не хочуть проливати вашої крові і готові віддати вам полоняника за пропуск. У противнім разі, розуміє ся, його жде неохибна смерть і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій помімо всяких способів ви мушите бути побиті. Вибирайтеж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка і на деяких вони справді зробили вражінє. Побачив се Захар і сказав:

— Чесні братя, чи хочете порадитись по щирости над предложенєм Бурунди, чи може однозгідно подасте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалити ся на хвилю. Боярин гордо віддалив ся в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про жите або смерть твого сина. Чи не ліпше-б нам відступити від непевного бою і виратувати хлопця?

— Тут діло не йде про мого сина, — сказав Захар твердо. — Коли-б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: я не маю сина, мій син погіб у бою. Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусіли б усі, неприготовані, погинути від Монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все таки, Захаре, боротьба з такою силою Монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до остатнього в бою, а тоді, по наших трупах нехай собі Монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руйну наших сусідів, се була-б ганьба, була-б зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з Монголами така непевна. Становище наше сильне, Монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятійші їх напади. Але що, — і сього не треба буде. Сеї ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїть ся, будь вона й десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути пропозицію Бурунди?

— Зовсім конечно.

— І видати твого сина на певну загибель?

— Не згадуйте про мого сина! — скрикнув болізно Захар. — Хто мені при таких ділі нагадає про нього, той став в союзі з батьківським серцем проти мого розуму. Розум каже: відкинути згоду! А що каже моє серце, се вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по твоєму! — сказали старці. — Коли Бог судив йому згинуту, то ми проти того нічого не вважимо; коли-ж ні, то й так він виратує ся з пащі лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. З смертельною трівогою в серці гляділа на нього Мирослава: вона бідна все ще надіяла ся, що Тухольці схотять викупити її Максима.

— Розумно, — звісна річ: по своєму розумно — захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, у всім сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли-б діло йшло тільки між мною а твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнене сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна-ж так міняти ся? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із сеї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язали ся боронити їх від вашого нападу, і на

таке наше слово вони прислали нам свою поміч — п'ять сот добірних молодців. Обов'язок наш витревати на своїм становищі до останньої хвилини, — і так ми зробимо. Може бути, що Бог судив вам перемогу над нами, і в такому разі ми не спинимо вас; тільки-ж знайте, що лиш по трупі останнього Тухольця ви зможете вийти з цієї долини. Та хто знає, може перемога судила ся нам, а тоді знайте й ви, що вийшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не видобудуть ся. Або ми всі погинемо, або ви всі — иншого вибору нема. Се наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах, — так що боярин, здивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобути ся на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, — тож мовчки відвернув ся і пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі, — тільки огонь тріщав та лунало невпинне цюкане сокир, що майстрували вбійчі прилади на Монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болючим голосом Мирослава, — тату, верни ся! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним голосом. — Верни ся, таточку! Лиши ся тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїздниками, як брат обік братів, — а вони простять тобі все минуле! А там — чого там можеш надіятися? Вони зрадять тебе, упоють обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між Монголів, — там смерть тебе чекає!

Боярин очевидно завагував ся, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до груди і сказав стиха, на пів строго, а на пів ласкаво :

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія Монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли-б там не повело ся — —

— Ні, таточку, — прошептала крізь сльози Мирослава, — покинь такі думки! Хто знає, може тоді буде за пізно!

— Не бій ся, не буде за пізно. Лишай ся тут і братай ся про мене з Тухольцями, — а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що там — — той... твій Максим, і хто знає, може ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк щез у переліску, спішачи стежкою до огнища над обривом, щоб по його-склоні зійти до монгольського табору. При огнищу він ще оглянув майже готову вже метавку, попробував ужву і похитавши головою сказав: „Слаба“, а по тім, проведений тухольською вартою, спустив ся вузкою, скісною стежкою в долину.

Тим часом на Яеній полянї було тихо, важко, сумно, немов отсе посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котились по її лиці. Нарешті вона зблизила ся до Захара і сказала :

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусїв зробити. Инакше було-б нечесно, — відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! що з ним буде?

— Що Бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже віз до заходу клонить ся і готури голосять у гущаві, — ранок зближає ся. Ану, громадяне, ходімо брати ся до оборони, ні, до нападу, до остатньої боротьби з наїздниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, най ніхто не лишає ся! І старі й малі, кожде придасть ся. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі Тухольці і повалили з Ясної поляни над обриви, оглядати діло майстрів, машини-метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з срого, грубого дерева, позверчувані і позбивані кілками, алеж і роблені не на-в-міць, а про хвиливу потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинили ся коло машин, а по тім купками йшли чим раз далі понад кручею, долі долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісною випливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотирогранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди за проводом Захара й Мирослави спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечех довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галузя, старші несли довгі звитки шнурів і лнів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робить ся. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками в низ по обривах спускати ся в долину. Попереду сильний відряд озброєної молодіжи, котрий лавою в три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може о яких тисячу кро-

ків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялиці в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям — їм не слід було сходити в долину, де кожної хвилі міг напасти ворог. На послідку посходили до долу і старі з Захаром Беркутом і оглянувши становище озброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив до долу свої чисті хвилі тухольський потік.

Захар зупинився перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було докола. Захар молився:

— Великий наш сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого і ми шанували доси щорічними празниками! Три рази вже ти, ніч по ночі, являвся мені в снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твоєму зазиву і радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнути ся зі свого відвічного стояння, то розбий, господине, своїм тягаром отсього поганого ворога, дітий Морани, що знов нині вкрили благословення твоє дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу, так як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив сесю кам'яну стіну і дав водам протоку і дарував людям отсю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущає ся над нами!

В тій хвилі огниста блискавка з полудня до півночі роздерла темне небо і далеко в горах загуркотів грім.

— Так, се твій могутній голос! -- сказав радісно Захар. — Ану, діти! Останній раз увінчайте сей сьвятий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в полудневій стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар. — Обвивайте його шнурами! А ви інші, живо до рискалів! Підкопуйте його з долу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. З гори його обкручувано линами і шнурами, з долу підкопувано його насад, і в шпару, що показала ся недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підойми, для обалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні приготування, повіднимали драбини, по підкладали грубе каміне під підойми.

— Беріть ся за линви, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! -- розказував Захар, і відразу сотні рук приймали ся за діло.

— Далі, дружною силою! — крикнув Захар. — Тягніть! тисніть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнув ся.

— Ще раз! дужше натискайте! — кричав Захар і сам прийняв ся за линву. Захитав ся величезний камінь.

— Рушаєсь! рушаєсь! подає ся! — закричав радісно народ.

— Ще раз напирайте, з усеї сили!

Ще раз ухнув народ — і разом звільніло напружене шнурів, величезний камінь рушив

ся зі своєї посади і хвилю захитавши ся в повітрі, з страшенним глухим ломотом повалив ся до долу, поперек потоку й тіснини. Застогнала і затрясла ся тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку і радісним, голосним криком наповнили повітря Тухольці. Ворухнула ся в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападу і стояли готові до оборони, але Тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім инший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положене обаленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Острими кінцями він позапинав ся за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ляг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода плыла глибшим коритом, — але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а инші вичищували дно потоку від намулу і круглого каменя, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід. А инші знов мурували з другого боку, поза каменем, у тіснині, виводячи таким способом з найгрубшого каменя стіну на які три сяжні за-грубшки від одної стіни тіснини до другої. Та стіна, а ще з величезним Сторожем у своїй основі, могла безпечно оперти ся хоч би й найсильнішому напорови води.

— Живо, діти, живо! — заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою то руками до роботи. — Затикайте, замуруйте потік, поки ще вода не прибула. В горах мабуть дощі впали великі, живо при-

буде повинь, а тоді трудне було би наше діло. А стїну вивести треба рівно з отсими обривами за-ввишки, — побачимо, що вдїє сила Джінгіс-хана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівню закрутила ся впром на місці спинена вода, мов не розуміючи, по що се спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею о величезний камінь, кинулась було підгризати спідні, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь тай камінь, щільно стиснений і збитий в одну незломну стїну. Заклекотїла вода. Порушила ся в усїм своїм ложищу — і стала, зачудувана, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині. Мов тур готуючись до нападу стане і голову в низ похилить і роги до землі згинає і стишить ся, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення і кинути ся з цілою силою на противника, так і непривична до пут вода тухольського потоку на хвилю притишила ся, немов злїнівїла, задрїмала в плоских своїх берегах, а тимчасом набирала сили і сьмілости до нового, рішучого нападу, і тільки стиха перла собою о стїну, немов пробуючи своїх плечий, чи не зможе ними відсунути кинену їй так несподівано запору. Але нї; запора стояла на місці, зимна, гладка, горда в своїй непорушности, непереможна. Пильні руки Тухольців раз-у-раз скріпляли її, навалюючи каміне на каміне, плити на плити, споюючи їх липкою, непромакальною глиною. Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімала ся камяна гать усе вище й вище під руками Тухольців. Узброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині,

лицем до монгольського табору, і проміняли луки та топори на дручє й молотки до обби-вання каміня. Радісно глядів Захар на їх роботу і на їх діло, в його очах світила ся певність перемоги.

А в тім на сході, над монгольським табором, кровавою загравою розжеврили ся хмари. Світало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелемєня і сипало ся искрами чим раз нижше. Далі хмари проступили ся, і звільна, мов боязко, викотило ся сонце на небо і глипнуло на занятих своєю роботою Тухольців. Повен щирої радости глянув Захар на схід і простягнувши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, пречесний володарю світа! відвічний опікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянь ся на нас! Бач, ми нападєні диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоєм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоєм світлом клинемося, що не уступимо до остатньої хвилі, до послідного віддиху нашого. Поможі нам у тім страшнім бою! Дай нам твердість і вмієсть і згоду! Дай нам не злякати ся їх многоти і вірити в свою силу! Дай нам дружністю і згодою і розумом перемогти нищителів! Сонце, я поклоняюся тобі, як діди наші тобі поклоняли ся, і молюся до тебе всім серцем: дай нам перемогти!

Він замовк. Слова його горячі, могутні тремтіли в свіжєм раннім повітрі. Слухали їх не тільки Тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю до плаю. Слухала їх спєрта хвиля потоку і мов надумавшись покинула бити собою о кам'яну гать, а повернула ся в зад.

VIII.

Поки боярин вернув ся зі свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і прислухував ся та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була сьвітлою хвилиною серед пітьми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісти, все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому житє. Він чув, як вертала його давня сьмілість і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидав ся він боярина.

— Так, ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старав ся о твоє увільненє. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хибаж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старанє? — відповів Максим. — Ну, але щож таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть бити ся до остатнього духу, тай годі! А бо ми, каже, всі поляжемо, або ви.

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заким що говорить.

— Вже я то бачу, що він хоч по троха, а правду каже! — мовив неохітно боярин. — Але що діяти? Все таки боротьба Тухольців з Монголами — нерівна. Сила соломі зломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине! є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їх способи! Моя дочка, запалена голова, — ви вчарували її, то певна

річ — навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каменя завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шнурових пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають иншого способу?

— Не знаю. Бачить ся, нема. А втім не довго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо мое з Бурундою; конче налягає: шукай тай шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою і без страти часу. А тут Тухольці вперли ся, мов цапи рогами. Ну, та що мені зробить? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажь! Поки що, ти все таки в монгольських руках так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але щож я їм удію?

— Я може міг би тобі стати в пригоді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосердя наді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні.

— Ти? мені? — скрикнув здивований боярин. — Щож ти можеш зробити для мене?

— Я знаю стежку з сеї кітловини, безпечно, а скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі окрім мого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести відділ Монголів на верх і обсадити ними вивіз, а тоді легка річ буде розвалити засіки і вийти з сеї долини.

Боярин стояв, мов остовпілий перед Максимом, ушам своїм віри не ням. — Невжеж се може бути? — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як до недавна він ворогував на Максима, то

все таки йому подобала ся його рицарська твердість і незломність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавало ся, що в його серці рве ся щось глибоке і сьвяте, рве ся остатнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що се ти говориш? Та мав би хотіти зробити щось подібного?

— А щож, боярине, — сказав на пів сумно, а на пів насмішливо Максим, — сам же ти сказав, що сила солому ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягав ся, що „волю, мовляв, умерти, ніж подати ся на зраду“?

— Що діяти, — сказав знов так само Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, сьмієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин.

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе се вколело! — сказав боярин, — видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас воєнний час, війна вчить усякої штуки. А що, як би — — ?

— Як би що? Чому не договориєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю тебе: чи приймеш мовє предложєнє?

— Але чи на правду ти думаєш вести Монголів проти своїх Тухольців?

— Направду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована і що пройдемо в білий день незамічені, коли тільки не буде якої иншої перешкоди.

— А якаж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й барити ся довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я отсе тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані Тухольці, ані ніякі инші збройні люди нам не перешкоджають, а инші перешкоди чей не злякають ваших сьмільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Се розуміє ся само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекольні хвилі перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлекший шелест, немов ждав приходу когось найдорожшого його серцю. Він тремтів увесь, немов у лихорадці, і сік зубами, мов на морозі. Але хвилі плили так тихо, спокійно, лїниво, і кожда з них мов острими медвежими кігтями впи-вала ся в його серце. А коли так не стане ся, як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерті йому не минути, на смерть він го-

тов від давна, — але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклав ся, якого будучність, може й жите лежить на тім слові, — вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника — се страшно, се мука, се гірше самої смерті. Але й сама смерть була йому тепер, після баченя з Мирославою далеко страшнійша, ніж перед годиною, ніж тоді, коли він сидів серед вулиці і непорушно глядів на пожежу рідної хати, дусячи ся димом тої пожежі... Але що се таке? В тій хвилі задрожала земля, і страшений лускіт потряс повітром. Гамір зняв ся в таборі, крик, брязкіт оружя — що се таке стало ся? Максим зірвав ся на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забрязчали його пута. Радість, радість! Се Тухольці працюють! Се вони будують оту заваду, що спинить Монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогови не зломить свого слова. Серце його било ся живо, голосно, — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвилі вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдоволенем.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже в пору прийшло твоє предложенє. Воно виратувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої Тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобути ся відси, — тут небезпечно!

Мов ostrі ножі вразили в серце Максима ті слова. Будь що будь, а йому треба було припізнити похід аж до тої хвилі, коли він стане ся неможливим.

— А се від коли, боярине, ви почали лякати ся хлопських засіків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила Монголам. Нехай собі Тухольці бавлять ся засіками, — живо ми зженемо їх із них. А квапитись нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвидніло ся. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але щож се за вихід такий, що тільки в день можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашім огороді, в однім місці під верствою землі лежить велика плита. Треба винайти се місце, відкопати і відвалити плиту, а тоді вийдемо до тісного, по між підземні скали проробленого хідника, який виведе нас аж на гору, просто на Ясну поляну, там, де ти недавно бачив мого батька.

— Ну, чогож тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одно забув, що село згоріло, плоти і будинки наші погоріли, знак, по якому можна було пізнати те місце, також згорів, так що на-потемки я ніяким сьвітом не знайду його. Тай ще раз кажу, чого квапити ся, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде й по твому, — сказав в кінці боярин. — Іду звістити про се Бурунду, і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тільки, небоже, ти все таки лишиш ся під вартою, бо, скажу тобі правду, анї Бурунда, анї я не довіряємо тобі, і скоро би показало ся, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерти не минеш.

— Я се давно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім вийшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з нього тяжкі ланцюхи. Мов на світ народився, таким легким почув себе Максим, позбувшись ся тих зелізних тягарів, що близько добу втискалися йому не лише в тіло, але немовби аж у душу. З легким серцем і повний надії він пішов під проводом Монголів перед намет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очима, і сказав через товмача — сю послугу сим разом сповняв для обох Тугар Вовк:

— Рабе, — мовив Бурунда. — Я чув, що ти знаєш вихід із сеї долини?

— Знаю, — відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієшся за те?

— Ніякої.

— Для чогож се робиш?

— З доброї волі.

— Де сей вихід?

— В огороді мого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Все там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею. Коли розвиднить ся, знайду.

— Отсеж розвиднюється. Йди й шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свободний, ще й дари одержиш. Колиж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твоє слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайсь і ти на моє слово!

— Ідиж і шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзирав кожний куточок, кожний камінчик, немов стараючись прикликати собі в тямку положенє місцевости, змінене вчорашньою пожежею! Хоч до огорода його батька було ще далеко, то він кілька разів зупинявся, прилягав до землі, стукав, шпортав, а все позирав на перед себе, до потока, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом постунав відділ наперед, — уже Бурунда почав нетерпити ся.

— Не гнівай ся, великий бегадире, — сказав Максим. — Учорашня пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відразу розпізнати ся. От зараз і будемо на обійстю мого батька.

Цікавим оком зирнув Максим на потік. Господи, тобі слава! Береги вже повнісінькі — ще хвиля, а вода розіллє ся по долині! Ба, понизше села, при тіснині, вже видніли ся широкі річки і ставки, червоні як кров від червоности сходового сонця. Тепер, значить ся, можна! Швидко попровадив Максим Монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугонїла, а Бурунда дряпаючи з нетерплячки крикнув Монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розлиту по рівнині воду.

— Га, а се що? — скрикнув він, знятий якоюсь невиясненою трівогою.

Тугар Вовк і собіж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нічого, бегадире! Сеї ночі впали дощі в горах, а по кождїй зливї наш потік виливає. Але се нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так, — сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу. — Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чим раз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані Монголи не могли порозуміти, що се не повінь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече на перед, не шумить, тільки дусь ся в гору і розливає ся з берегів.

Тим часом копанє йшло поволи, хоч Монголи трудили ся з усеї сили. Аж ось і справді рискалі задудніли о щось тверде. Плита! Але плита показала ся широка, ширша, ніж викопана Монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб виняти її, або розбивати плиту. Максим тривожними очима слїдив зріст води. Ціла часть долини понизше села була вже залита. Валом котила ся вода горі долиною, як раз у противнім напрямі від того, в яким плила від віку. Аж ось у монгольськїм таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалася по таборі.

— Рабе, що се значать? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Щож, бегадире, — відмовив Максим, — видно велика туча впала в горах, наш потічок дужше виливає, ніж звичайно. Але не вжеж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту! — скрикнув він до Монголів, — нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори о плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером велику часть тухольської долини і валом котила ся просто до них. Але плита була тухольської вдачі і опирала ся до остатньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружний удар, і вона розбита на кусні впала до долу, а разом з нею впали й ті Монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показало ся очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радував ся відкритим хідником. Валом надбігла вода і заплюскотіла при ногах Монголів. Ще хвиля, і з веселим плюскотом полила ся вода в нововідкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись Монголи гатити воду докола ями. Але й се вже було за пізно. Вода покрила землю, глина розмякла і розпливала ся болотом у руках Монголів — така гать не могла спинити води, яка чим раз сильнійше, з усіх боків валила ся в яму, довго плюскотіла і щезала в ній, поки в кінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі стояли Монголи над ямою і дивили ся, як вода заливала остатній їх вихід із долини.

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима, — чи се твій вихід?

— Бегадире, чи можуж я розказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чим раз грубшою верствою покривала долину. Вже гладким зеркатором іскрила ся вода по цілій долині, тільки де-де визирали мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольському таборі був крик і замішанє, хоч вода доходила Монголам ледво до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той забирає ся вертати до свого намету, — пригадую тобі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з сеї долини, не борше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла й його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тота її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що мов сьвітляний стовп стояв над водяною площею, і раз-у-раз долпвав до неї нової води, — от що лякало Монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше, — Бурунда чув се добре — вся та маса Монголів піде в ростіч, розбігне ся гнана власною тривоگو. Бурунда велів цілому війську зібратися до купи, збити ся в тісну масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так боїте ся тих кількох крапель води? Чи такіж то ріки

перебували ми? Що сей потік проти Яіка і Волги і Дону і Дніпра? Не бійтеся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убійчий град каміня, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміне і річний піщаник, усе те валило в збиту громаду Монголів, друхотало кости, розбивало голови. Кровю зачервоніла ся вода під їх ногами. Не зважаючи на крик Бурунди, військо розскочило ся, найбільша частина подала ся в зад, там де не могло досягнути її каміне. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміліїших Туркоманів мусів відступити, бо град каміня чим далі ставав дужший, а монгольські стріли не робили Тухольцям ніякої шкоди. Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці дрібного каміня на Монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже Тухольців і кермувала всіма рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних розказів і поразати ворога по її показу! Та ба, не так йому судило ся! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все таки безоружний, невольник, і бажає, щоб хоть камінь кинений її рукою закінчив його жите і його муку.

Тугар Вовк сїпнув його за рукав.

— Годї там вдивляти ся, хлопче, — сказав він. — Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе таки круто приходить ся. Чи у вас такі повенї часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо се не повінь. Аджеж бачиш, що вода чиста

— Не повінь? А щож?

— Хибаж ти ще не догадав ся, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значить ся...

— Значить ся, вода буде раз-у-раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляте! І чомуж ти не сказав менї сего борше?

— На що?

— Ми булиб хоч оба спасли ся.

— На се ще маємо час, — сказав спокійно Максим. — Тільки держім ся разом, і колиб що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Се розуміє ся, — сказав боярин, — тільки щож нам робити?

— Поки що, нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка,

вода прибуває дуже поволи. Але се не довго так буде. Може за пів години прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечера вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержати ся до того часу. Бо поки ще Монголи будуть живі, то певно не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бій ся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть иншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом Монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, анї його богатирської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірднішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько і ріс і ріс чим раз вище. Вже сягав Монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Не вжеж вода довго буде ще змагати ся? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений і Тухольці своїм камінєм повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брили Монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизив ся до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Сеся вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда, — і ти, рабе поганій, сьмієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сесю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти-ж і сеї ночі ходив до них торгувати ся за згубу Монголів.

— Колиб я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що знаючи згубу Монголів, я був би вертав ся гинути разом з ними?

Бурунда успокоїв ся троха.

— Щож нам діяти? — спитав він. — Не вжеж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронити ся. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сесю долину. Проти неї передовсім треба бороти ся нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозірчаста, збирати з дна каміне і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонити ся й від слабшого ворога — Тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ, збирати каміне і класти на купи, кождий відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобав ся Монголам,

а надія стояти на сухім і не лазити повиш колін у воді, додала їм духа. З радісним криком вони кинули ся в розбрід по долині, збираючи каміне і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготали ся, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони Монголів. — У нас каміня досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі Монголи надто наближали ся до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміне на нещасних, що бродячи в глибокій воді ховали ся, мордували ся, а втікати не могли. Хотя-нехотя мусіли тепер Монголи держати ся на середині долини, з далека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказив ся в своїй немочи, видячи гордість, чуючи насміхи Тухольців.

— Ні, се не може бути! — скрикнув він. — Гей, до мене, мої вірні Туркомани!

Найсмілійший відділ монгольського війська зібрав ся довкола нього, хлопц, як дубе, як степові тигри, з яких шкіри мали понапінані на собі. Він попровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого на перед, самітного, на острів, щербатім обриві. Невеличка купка Тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроєними стрілами на них! — крикнув Бурунда, і мов шершені засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені Тухольці і замішали ся, а Монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадити ся! — кричав Бурунда, — не давайте їм кидати на нас каміне! Тут можемо вкріпити ся.

І він поділив свій відряд на дві половини: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга громадити на купу каміне для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, зносили каміне і скидали його на купу. Але ся робота ставала чим раз труднішою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміня, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять Тухольців було ранених; вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров — на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, се становище! — сказав Захар. — Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Виратуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили Монголи по воді, зносячи каміне на купу. В кінці каміня зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці, тягати каміне, — сказав до своїх вояків Бурунда. — Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопців! Решта за мною! Мусимо здобути се становище, видрапати ся горі сею стіною, хоч нехай тут і небо валить ся! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказав Максим через уста Тугара Вовка, — туди дарма нам дерти ся, туди нема стежки в гору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда і кинув ся в воду, а за ним його Туркомани. Грунт у тім місці був нерівний. Монголи хов-

зали ся, падали, — вода, рушана легким вітром, билась сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не далше, як двісті кроків, усеж таки вони майже пів години потребували, щоб дійти туди. Тількож під самою скалою вода була ще глубша, майже по пахи, а стежки горі скалою не було ніякої. За те з сусідніх тухольських становищ летіло каміне на сьмільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала о скалу або падала в воду, то всеж становище Бурунди в тім місці було дуже невідне й некорисне.

— Може твої молодці вміють добре лазити, — кепкував собі Максим, — туди горі сею стіною можна видрапати ся на верх.

Але нікотрий із Туркоманів-степовиків не вмів драпати ся горі стрімкими кам'яними стінами.

— Коли так, — сказав Максим, — то позволь, бегадире, мені першому вилізти і показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що иншого надумуючи. Він знов розділив свою дружину на двоє: одну часть лишив на здобутім становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов далше, шукати кориснішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилила ся з захищеного приберіжка, коли разом із гори, з тухольських машин, посипало ся на них каміне. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами, — решта мусіла вертатися.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире, — сказав Тугар Вовк. — Чи чуєш, який шум і крик по долині — мабуть повинь зближає ся!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від которого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котили ся від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежила ся, покрила ся піною. Замість чистого, спокійного зеркала бушували тепер люті води, крутили ся з шипотом вири, гойдало ся і било ся в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, видніли ся з води купи Монголів. Ані сліду якого будь військового порядку не було вже між ними. Мов полова розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи в гору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі мов солома крутили ся в вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тільки влєкшити себе як небудь. Котрі були низшого росту, чіпали ся високих і валяли їх із ніг, разом з ними ще в воді шемечучись та борикаючись. Деякі пускали ся вплав, хоч самі не знали, куди й за чим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в остатній хвилі, могли помі-

стити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависти, безтямних проклять з боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на каміні, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути — ніхто не хотів гинути, всі дерли ся на каміні. Ті, що стояли на купах, мусіли боронити ся від того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоти і топоры монгольські о руки й черепи самих же Монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерти; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли з заду, ближше неохійної водяної смерти, тисли ся наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перли ся в зад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми й передніми в воду. Деякі, вже тонучи, хапали ся ще під водою за навалене в купи каміні і своїми судорожними рухами виривали його з місця. Пять куп завалило ся, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнали ся з тими, від кого боронили ся. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної тривоги, за кожним разом піднимали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велитень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крови губами на-осліп валить своїм топором

по головах своїх товаришів, хто тільки підпаде ся йому під руки, а коли ніхто не підпадає ся, валить по кровавих, клекочучих і запінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на яким підвисшеню, на камени, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає з заду потонаючих у плечі, мов рогами. Інший, закленивши руки над головою, ридає, скиглить, пищить мов дитина. Деякі, нічого не бачучи крім неминучої смерті, вдирають ся на голови своїм товаришам, чіпають ся їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлі, сперши ся в тіснім шипоті, тиснуть ся, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітря, — так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишіли, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались із води, махали руками та головами, і знов тонули й гибли сотки, тисячі Монголів. Німо, непорушно, мов деревляні стовпи, стояли на берегах Тухольці; навіть найзавзятійші не могли без дрозі, без зойку, без сліз глядіти на ту громадну загибіль людей.

Мов остовпілий глядів на сю страшну картину Бурунда бегадир. Хоч йому самому грозила неменша небезпека, хоч вода у його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворили ся в воді, валили їх із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосє і видаючи з горла страшні, беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не сьмів обізвати ся до нього словом у тій страшній хвилі:

всі стояли довкола нього, тремтячи, борикаючись з надсильним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав на остатку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каміня, яку виставили Туркомани проти здобутого тухольського становища. Тай пора була! Вода змагала ся чим раз дужше. Між ними а їх становищем утворив ся широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравши ся за руки. Тільки велитень Бурунда йшов передом сам, могутніми грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов островець серед моря стояла горстка во- яків на їх становищу, по пояс у воді, з луками все ще нап'ятими й виміреними на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастє, сєся купа каміня була більша від інших, зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвигнути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у боєвих поставах, а як раз стільки було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скалою. Ставши на тій купі лекше якось відітхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа. В тім місці шалїла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною. З Туркоманів не було вже ані слїду, тільки часом, коли хвиля на момент улягла ся, щось чорніло ся на сїрім камені; се був одинокий живий іще чоловік із тої дружини: заковязлими пальцями він держав ся скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав ратунку, тільки гойдав

ся за кожним приливом води, поки в кінці й він не щез, мов листок сполосканий водою.

Бурунда німий, синій з натуги і злости, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомогти одні одним не могли і чи в купах чи по одинцю, були однаково безраді, ждали одної неминучої загибелі.

ІХ.

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка, — що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — potwierдив Бурунда. — І що найдужше мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці очевидно не хотіли дожидати, аж поки вода на стільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки Монголів. Їм кwapно діяло ся доконати ворога. В лісі повисше потока їх молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, привязували до обрубаних

із гилля пнів важке каміне, щоб ті новомодні стіноломи плили по під водою, і виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробила ся від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли Монголи. Загуркотіло під водою каміне, а натиснене з верху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунуло ся. З голосним криком попадали Монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепили ся за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчака. Монголи попадали в воду і вже більше не показували ся. А інші Монголи, що їх так нечаяно зопхнуто з їх становища, метушили ся на місці, толочили одні одних у воду, або просили у інших ратунку. Два чи три, очевидно добрі пливачи, пустили ся в плав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки немногих прийняли товариші на сусідні становища. Але не довго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачучи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди Монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів до купи, спускати таку плоть на ужві долі водонадом а потім притягнувши до берега, ставити на кождо по десять що найсильнійших і добре узброєних

молодців, а двом довгими жердками кермувати плывну проти монгольських становищ. Живо готові були дві такі плоті, спущені в низ водопадом, котрий тепер зробив ся о половину низший, ніж був при низькім стані води. Вже двадцять сміливих молодців стало на плотях і вплило до бою з Монголами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа Монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, злякана, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опирали ся, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли Монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель. Бурунда, побачивши ворогів і таке їх воюванє, аж зубами заскреготав і за зброю вхопив ся, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його Туркоманів не могли досягнути смілих Тухольців. Приходилось завзятому бегадирови без діла стояти по груди в воді, і дивити ся, як Тухольці становище за становищем розбивали останки монгольської сили. А Тухольці тим часом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотях, наближали ся вони до Монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних башт, але сила Монголів була зломана, їх опір був короткий. Немов огонь пущений по скошеній сїножати повзе покіє за покосом і злизує копицю сухого сїна за копицею, — так Тухольці спихали Монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерти. Всі погибли, до остатнього; з купи чорних островців на серед озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, на прибоці, недалеко берега стояла ще одна купа,

немов остання чорна скала, вистаючи з посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня Туркоманів, Тугар Вовк і Максим, — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яік і Волгу, Дон і Дніпро. Остання жертва смерті, ота сьміла горстка стояла серед води, без надії ратунку, з одним бажанєм — дорого продати своє жите в бою.

Вся тухольська громада зібрала ся тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще дві плоті, щоб окружаючи ворогів турбували їх із заду стрілами; але із переду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміне на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; инші, хоч і долітали, не могли зробити Туркоманам ніякої шкоди. Близше-ж підступати Тухольці бояли ся задля затровних стріл, а швидко видячи нешкідливість свого стріляння, покинули тоту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очий із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміне. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистрійше ніж її стріли в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожше їй у життю: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотях, стріляти з віддалік даремно. Вони зібрали ся на відвагу і рушили близше. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох;

але живо Тухольці завважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружя, і з грізним криком кинули ся на них. Мовчки дожидали Туркомани їх нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і Тухольцям і водяним валам. Але Тухольці наблизившись до них на два сяжні, кинули своїми рогатинами, припнятими у кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалило ся в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляте на вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всіх нас видзьобають, хами погані!

Але його гнів був тепер як пустий вітер, що шумить а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили докола становища ворогів, то тут то там разячи одного або другого добре виміреним покидом рогатини. Оборона стала ся для Монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов звязаним, і ждати смерти.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам як небудь спасти своє жите?

— На що? — сказав понуро Бурунда.

— Всеж таки жите красше, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою пімсти. — Але щож нам діяти? як ратувати ся?

— Може схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам жите і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і вхопивши рукою за груди Максима витяг його

перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажі їм, що коли хотять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам жити і пустять вільно! Колиж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут таки перед їх очима смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник Монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового, і жадає, щоб ви за те нас, кілька нас іще лишило ся, випустили живих і здорових із сеї долини! В противнім разі жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хотячи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі Тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти се предложене. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, братя, Монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загинелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розібемо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона, — що ти думавш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і — і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана і громада не бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їх, і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кровю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любовю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, — се булоб нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогови і зрадникови. Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук ні свого серця підступно пролитою кровю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І відвернувши своє лице він пішов до машини, на якій варесі лежав величезний камінь, і сильною, недрожащою рукою взяв за узовку, що придержувала тоту вареху в плоскім положеню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього, — що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь Тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк не знати чого тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув на останку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийде ся. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силою замахнув ся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамене, впала, обризькана кровю, мов сухе полїно в воду.

Ревнув з лютости і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависти звернули ся на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилив ся і з цілою можливою натугою вдарив страшного Туркомана головою і плечима в лівий бік, так що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотив ся в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуєчій хвилі зашуміло повітря і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло камінь, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духа стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, доси такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А в тім радісний крик залунав із долу. Молодці, що плавали на плотях, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повитали його веселим криком. Радість їх живо уділила ся цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радували ся Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра Максим! — залунали громові окрики і понесли ся широко по лісах і горах. — Батьку, Захаре! твій син живий! твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах підняв ся Захар.

— Де він? де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем роз'ясненим радістю вискочив Максим із плоті на беріг і кинув ся до ніг батькови.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав тихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар спокійний, усміхаючись лежав на мураві, з лицем проясненням, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груди і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувшись Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! серце мов! — кликав Максим, цілуючи її руки, — прокинься!

Мирослава мов пробудилася і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут між нами! коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона зриваючи ся.

— Так, так! гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. В тім разом кинула ся на шию Максимови, а горячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє!...

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімо ся, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і повним любови поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Максим, — ось наш батько, тай той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти! — сказав він тихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославо, твій батько поляг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — В тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показали ся гідними перестояти й найстрашнійшу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідну днину буде порукою, що й наш

народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного звязку з чеснотою й людяним нором!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і братя! нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжем тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не перемогне вас. Але я знаю, братя, і чув це моя душа, що це не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і в кінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежується син від батька, і почнуться великі сварки і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: це ощадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Це будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж

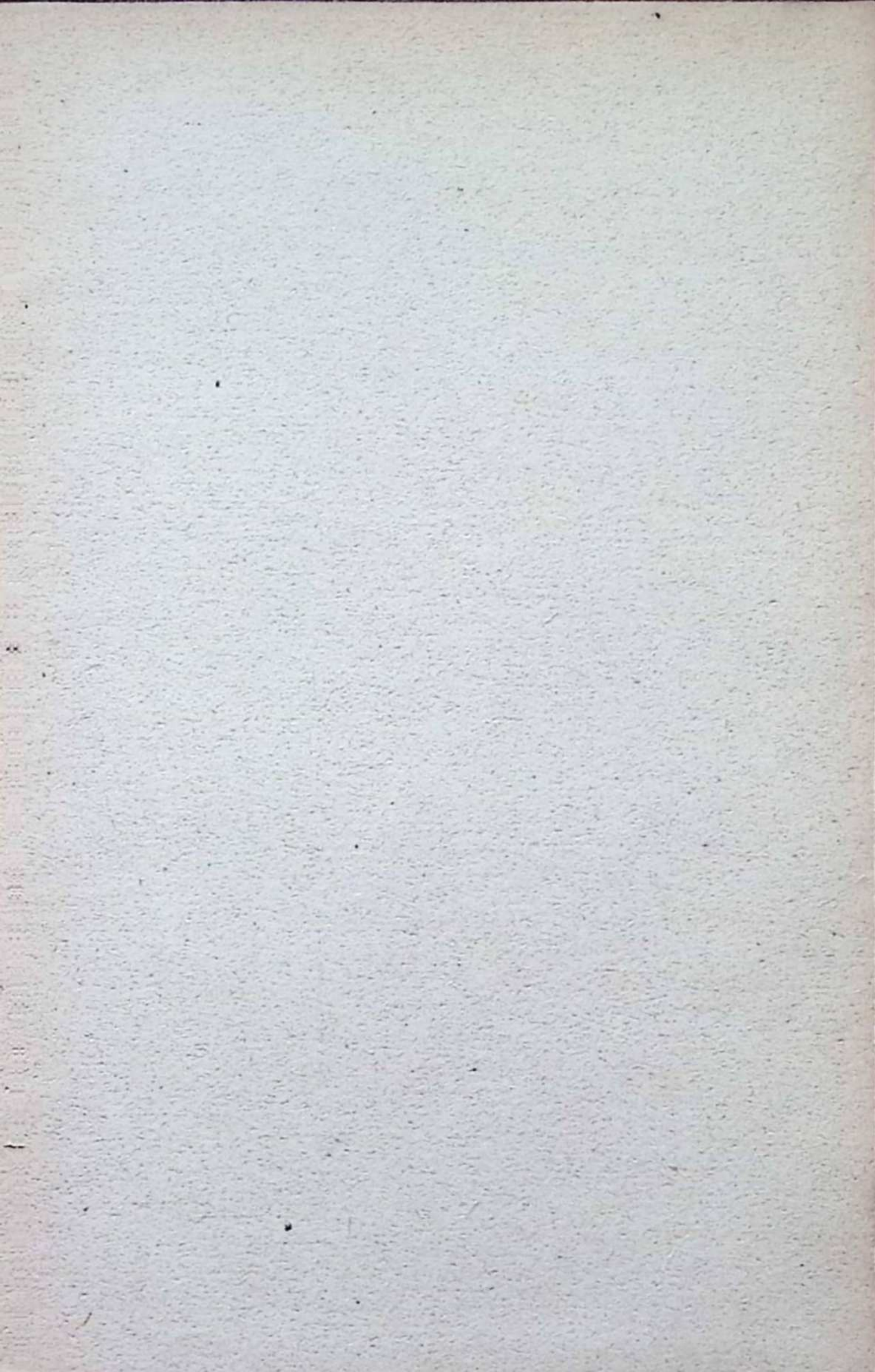
дітям і внукам своїм вісти про давнє житє і давні порядки. Нехай живе між ними тота память серед грядущих злиднів, так як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгорить ся новим огнем! Прощайте!

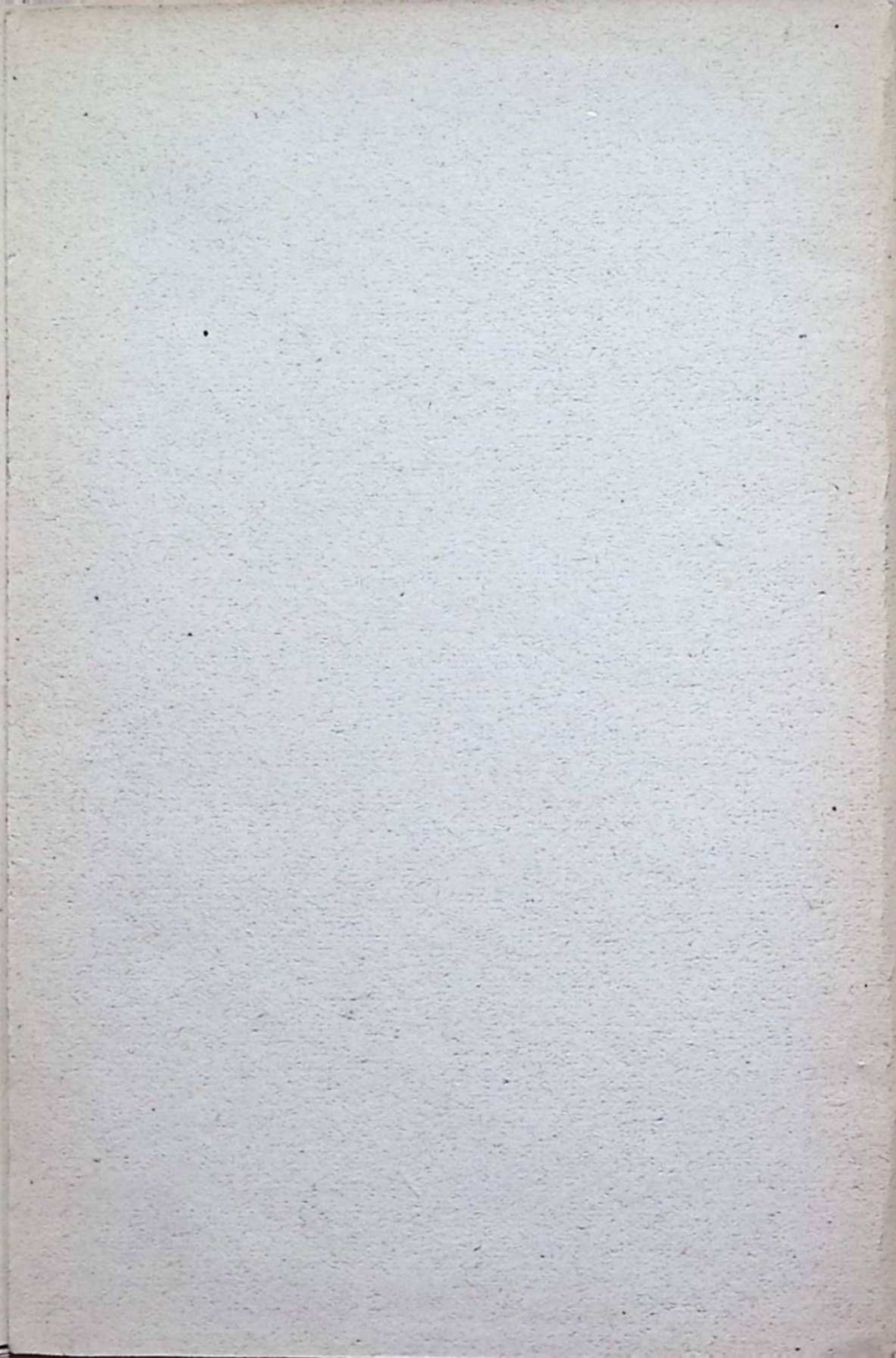
Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнув ся і по хвилі вже його не стало.

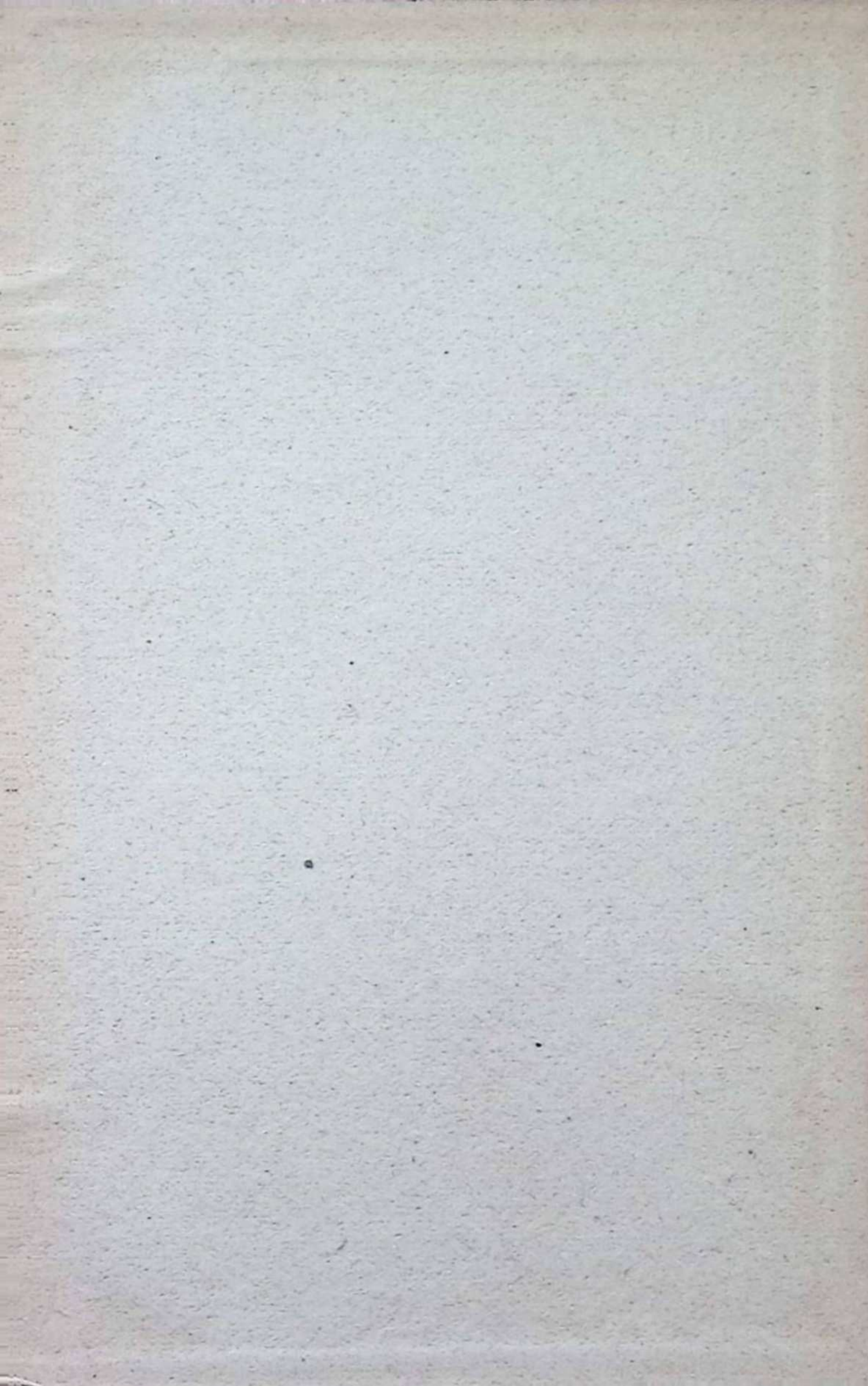
Не плакали за ним ні сини ні сусіди ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на Ясну поляну, до стародавнього житла прадідівських богів, і зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образу сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували. От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці і нашіптували йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

Богато змінило ся від того часу. Аж надто докладно збуло ся віщуване старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се живемо в тій щасливій добі відродження, про яку вмираючи говорив Захар, а бо-дай у досвітках тої щасливої доби?

Нагуєвичі, дня 1/X—15/XI 1882.

584

0,30

1779